

Mahtra sōda

MAHTRA SŌDA

24864

Mahtea sõda

EESTI RIIKLIK KIRJASTUS • TALLINN 1958

KOOSTANUD J. KAHK JA E. TREIER

KAANE JA TIITLI JOONIS: E. OKAS

KIRJAD: A. KOEMETS

2

Tartu Riikliku Ollkoell
Raamatukogu

43273

ikki sajandeid on eesti rahvast rõhunud mõisnikud, XIII sajandi alguses Baltikumi tunginud feodaalvallutajate järglased.

Kogu maale laskunud pilkases orjaöös löid tihti tunglatena loitma talurahva rahatused. Maa pärisperemees tõusis üles võitlusele oma vaenlaste vastu.

Kuni XIX sajandi teise pooleni, mil avaliku võitluse areenile hakkas ilmuma organiseeritud töölisklass, oli meie kodumaal ajaloo peamine kangelane — talurahvas. Tema oli ainuke mehine võitleja ühiskonnas valitseva kurnamise ja ebaõigluse vastu.

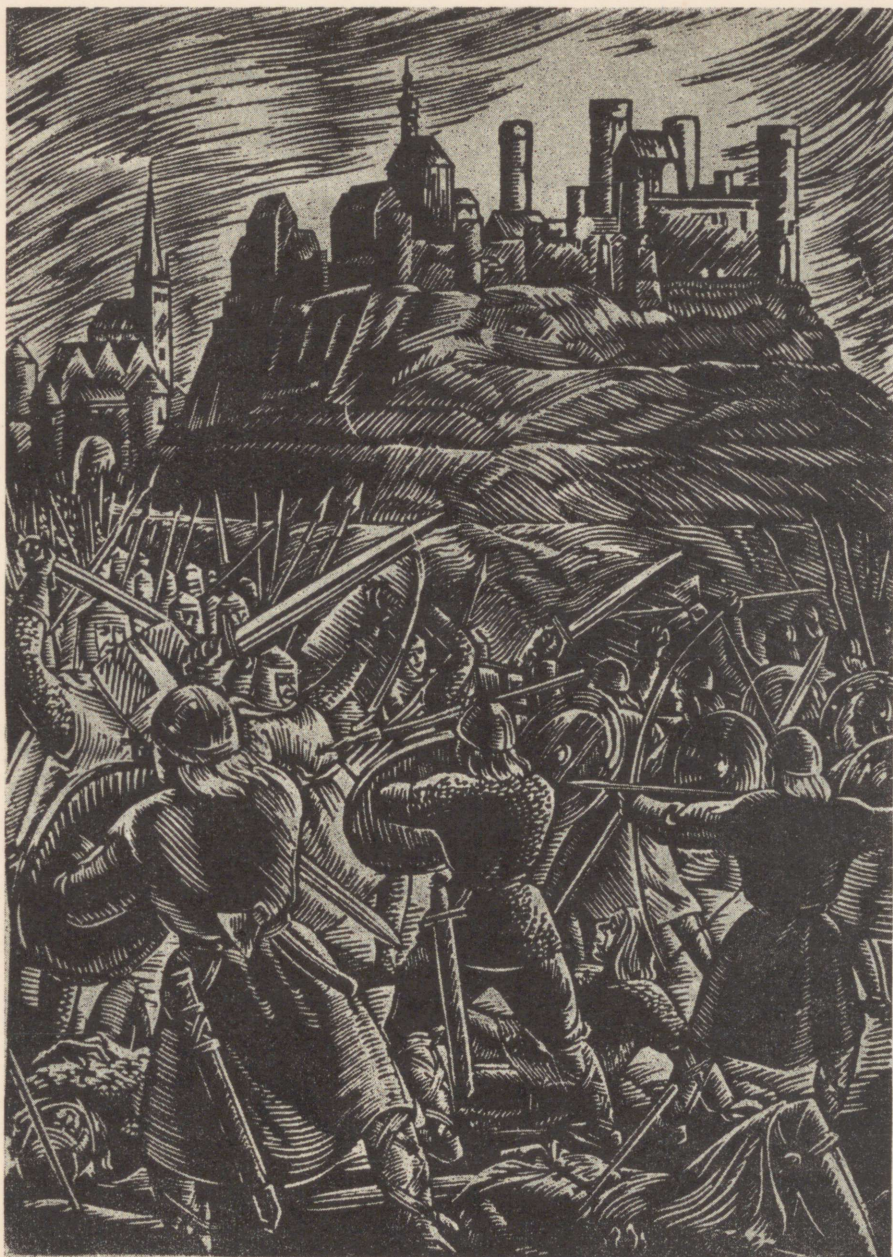
Kui tänapäeval Nõukogude Eestis ringi liikuda, siis leiame üle terve maa ajaloolisi paiku, mis talletavad sündmusi eesti talurahva minevikuvõitluse ühest või teisest episoodist.

Palju on selliseid ajaloolisi kohti Põhja-Eestis, ka Tallinna otseses läheduses. Tallinna iidset müürid nägid 1343. aastal võitlusele tõusnud talurahvaväge, mille eesotsas seisvad kuningad saksa ordu-meistrile teatasid: «...neid olevat nii kaua piinatud ja vaevatud, et nad seda kauemini enam välja kannatada ei saanud» (Bartholomäus Hoeneke riimkroonikast).

Mitte kaugel Tallinnast lõuna poole asub Kose-Uuemõisa. 21. septembril 1805. aastal teatasid Kose-Uuemõisa teomehed haagikohunikule: «Me seisame kõik ühe ja üks kõigi eest.» Mõni päev hiljem kutsusid nad Kuivajõe kõrtsi sõjanõu pidama ümbruskonna mõisate talupojad. 2. oktoobril aga laadisid nad oma jahipüssid tinanööpide ja potikildudega, võtsid teibad õlale ja marssisid «Kose-Uuemõisa sõtta». Alles siis, kui Tallinnast suurtükid kohale saadeti, läks korda teomeeste vastupanu murda.

Veel edasi lõuna poole minnes jõuame aga Mahtrasse.

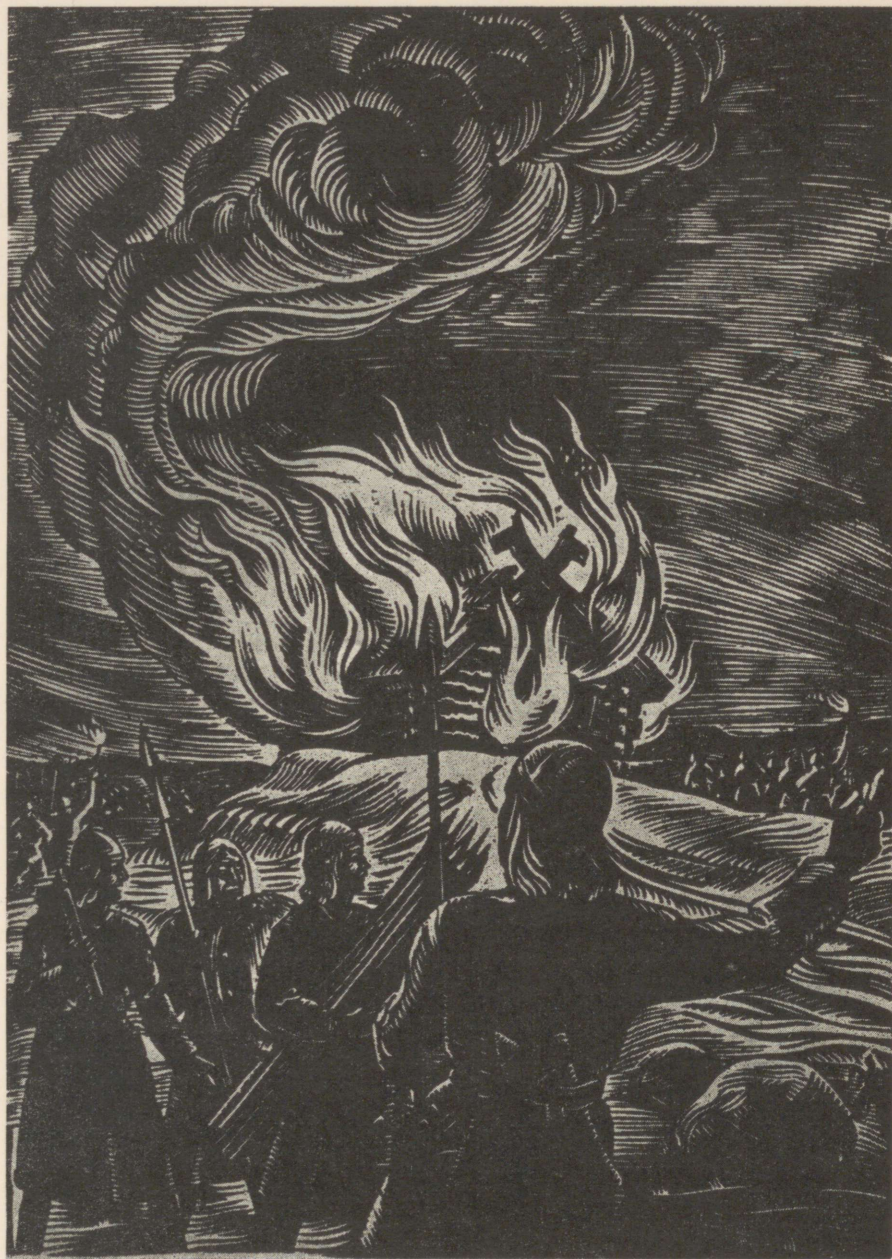
Miks on just Mahtra sõda lugematute talurahva vastuhakkude hulgast muutunud eesti rahvale nii südamelähedaseks? Meie põlv-

Eestlased Tallinna piiramas 1343.

P. Luhteina linoollõige.

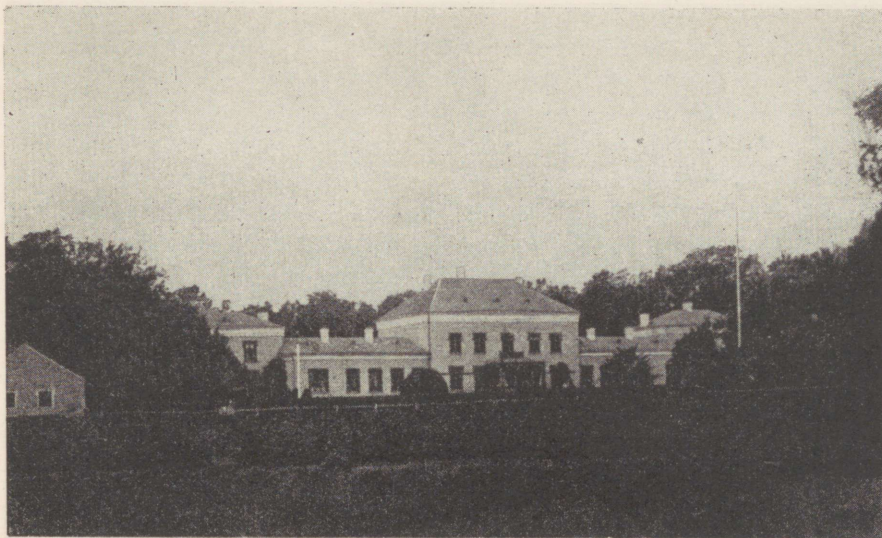
kond tunneb seda muidugi eeskätt tänu Eduard Vildele, kes need ajaloolised sündmused oma suurepärase romaani loomisel aluseks võttis. Kuid Mahtra sõda oli populaarne juba enne selle romaani ilmumist ja, nagu Eduard Vilde ise ütles, asus ta «Mahtra sõja» kirjutamisele sellepärast, et «otsekohe rahva seast oli mulle andmeid saadetud ning korduvalt nõu ja tõuget antud, seda suurt kurb-

Signaal jüriöö üles-
tõusuks 1343.
P. Luhteina linoollõige.

lugu Eesti talupoja teoorjuse päevilt täiel ulatusel ilukirjanduslikult kasutada...»

Korduvalt oli talupoegade ja mõisnike ning viimastele appi saadetud sõjaväeosade vahel leidnud aset kokkupõrkeid. Kuid alati olid need valitseva klassi sõjalise ülemvõimu ja talupoegade organiseerimatusel tõttu lõppenud viimaste lüüasaamisega. 2. juunil 1858.

Kose-Uuemõisa häärber.

aastal Mahtra mõisa väljadel võisid talupojad aga vähemalt ajuti-
selt pühitseda «maameeste võitu». Ja kuigi võidu eest tuli maksta
paljude eluhinnaga, verisekspektstud selgade, vangiraudade ja Sibe-
riga, jäi kuulsusrikas Mahtra sõda inimeste südames edasi elama.

Milline olukord valitses siis Eesti külas sada aastat tagasi? Mille
vastu tõusid võitlusesse 2. juunil 1858. aastal Mahtrasse kogunenud
talupojad?

Eesti talupoeg juuris metsi ja rajas põlde. Oma puuadraga kündis
ta põldudeks selle õhukese, kiviklibuse mullakihi, mis katab Põhja-
Eesti paest põhja. Tema käte jõuga loodud ainelised väärtused omas-
tasid aga balti-saksa mõisnikud.

Kandume nüüd mõttes sada aastat tagasi ja püüame oma vaimu-
silma ette manada pilti sellest, kuidas elas Põhja-Eesti talupoeg
1858. aasta paiku.

Eestimaa mõisnikud olid veel XIX sajandi keskpaiku veendunud,
et kogu eesti talurahvas eksisteerib ainult nende mõisate jaoks. See
põhimõte on selgesti väljendatud kuni 1858. aastani kehtinud 1816.
aasta Eestimaa talurahvaseaduses, kus on öeldud, et talupoegadel
on õigus ainult selliseid lepinguid sõlmida, mis neid «... põllo
Mehhe, Ma ellamisse ja Maia-teggemisse põlwest ehk Moisa asjade
muust prukimisest, ehk nisugguse handwerki tööst ja nisuggustest
teggemistest, mis Moisa kassuks tehakse, ei lahhuta» (§ 586).

Talud olid balti parunite arvates olemas ainult selleks, et mõisale
teoorje anda. Üks Eestimaa mõisnik tunnistas 1846. aastal: «Ja mis
rõõmu võib taluperemees oma tööst leida, kuidas võib ta maja-
pidamine hakata iseseisvalt ja hoogsalt arenema, kui ta parimad
tööloomad mõisale tööd teevad, ta parim loomatoit väljaspool kodu

ära pruugitakse, kui ta majapidamine kõige kibedamal tööajal, nagu heina- ja viljakoristusel, mõisa majapidamisest sõltub, kui ta iga päev ja iga nädal peab muret tundma selle üle, kuidas mõisale võlgu olevate teokoormistega mitte hilineda...»

Kõige rohkem valutas talumehe süda abiteo päevil. Talu pidi iga nädal mõisa saatma ühe teolise rakendiga nõندانimetatud hobusepäevi tegema ja suve läbi veel teise teolise — jalapäevi tegema.

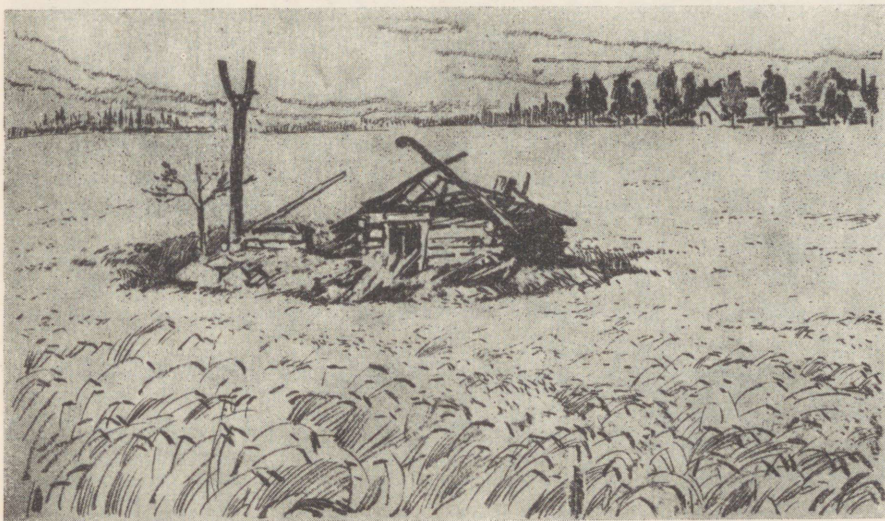
Mõisnik, pastor ja
tsaar talupoja turjal.
H. Hiibuse karikatuur.

Kui aga põllutööd eriti kibedaks läksid — kevadiste künnitööde ja sõnnikuveo, heinategemise ja viljakoristuse ajal —, siis nõudis mõis lisaks veel ühe või mitu teolist, mõnikord ka rakendi abiteo tegemiseks. Just siis oli aga tööjõudu ka talu enda põldudel kõige hädalisemalt vaja. Sel ajal olid talust kõik inimesed väljas ja isegi «ema viis hälli heinamaale», et põllutöödel kaasa aidata. Hoolimata üle jõu käivast rühmamisest ei jõutud aga sageli siiski õigel ajal töödega talu põldudel ja heinamaadel toime tulla — mõisategu rõhus liialt peale.

Talude pikaldase majandusliku laostumise kõrval esines ka seda, et need mõisnike poolt korrapealt hävitati. Sel ajal võis mõisapõldude keskelt sageli leida leasemete varemeid. Kunagi oli sel kohal talu. Et oma põlde laiendada, kihutas mõisnik inimesed talust välja ja liitis selle põllud mõisa külge. Üks selleaegne mõisnik kirjutas 1845. aastal: «Oma sõitudel läbi Eestimaa olen ma väga sageli näinud tühjalt seisvaid talumaju või mahalõhutud taluelamute ahjukohti keset hiljuti asutatud mõisapõlde, ja kindlasti on igale eestimaalasele tuntud kõige viimasel ajal pillutatud, mõisaväljadeks muudetud talud ja külad.»

Kui peremehe süda valutas oma talu pärast, siis teomees kirjastas hambaid üle jõu käiva töö ja julma peksu pärast. Mõisates oli kujunenud kombeks määrata igaks söömavaheks teomeestele kindel ülesanne. Kes päeva jooksul oma söömavahetükke künnitööl, äestamisel, heinaniitmisel või mõnel muul tööl ära ei teinud, seda ootas jällegi peks.

Ühes vanarahva mälestuste põhjal kirjutatud raamatus (J. Eglon, Põdra-Toomas. Vanaisa jutustuste järele, Tartu 1902) kirjeldatakse

Talu ahervaremed
mõisa põllu keskel.
U. Külvi joonis.

Mahtra. Foto
1957. aastast.

kujukalt, kuidas nädal aega mõisalautades korralisena töötanud teotüdruk koju tuleb. Mõisakilter on teda väga julmalt peksnud. Kohkunud ema aitab tütrele lahti riietuda ja ravib ta haavu.

«Oi, oi!» ohkas ta, «siin on vihast löödud vermed, siin on malga muhud, siin on kuradi sulase küüne jäljed. Oh sa tigidate tige! Olen isegi elus küllalt hoopa saanud ja teiste haavu näinud, aga niisuguseid matsusid ei mäleta ma mitte näinud olevat. Su piht on aina verepank. Kõige päält pesen su piha puhtaks.»

Vee pang oli käepärast. Ema peses. Tütar sõi ja oigas. Külma vesi pani piha aurama. Tütrele käisivad värinad kehast läbi ja leib kukkus käest maha. Ta minestas ära.»

Sügisepoole algas teolistel tõeline tööpõrgu — pärast väsitavat rühmamist põldudel või heinamaadel aeti nad ööseks mõisa reht peksma. Magamiseks jäi aega vaid mõni tund.

Sellest öise rehepeksu ajast on rahva hulgas säilinud kõige süngemad mälestused. Mahtra ümbruses mäletasid vanemad inimesed, et rehepeksul valitsenud selline kord: kilter võtnud teomehe poolt peksitud viljavihu ja raputanud seda; kuimitu tera viljavihust veel kukkus, niimitu hoop teoline sai.

Kurnavat tööd rehepeksul tuli teha talu poolt kaasa pandud kasina leivakoti najal.

«Teomehele pandud perenaise poolt leivakott kaasa, mis sisaldanud haganast leiba ja lähkritäie piima. Toit pandi terveks nädalaks

Vaade Juuru ümbrusele.
Foto 1957. aastast.

ühes. Nädala esimestel päevadel saadud rüübata piima, kuid lõpu-
päevadel tulnud juba piimale vett juurde lisada ning reede ja lau-
päev pidanud teoline palja veega leppima...» (Rahvamälestus endi-
sest Kose kihelkonnast).

Sedagi kasinat toitu ei jõutud aga une ja väsimuse tõttu sageli
süüa. «Uni ja väsimus olnud nii suur, et kuidagi pole süüa saanud,
piim läinud karpi valamisel ikka maha; pole saanudki valada —
joonud üle lähkri ääre» (Rahvamälestus endisest Ambla kihelkon-
nast). «Teomehed ja vaimud olnud tihti nii väsinud, et jäänud
magama, leivatükk suus» (Rahvamälestus endisest Kose kihelkon-
nast).

Iga päev eesti talupoja elus õpetas teda mõisnikku vihkama. Et
selline vihkamise leek alati tuha all hõõgus, sellest teadsid küllalt
hästi mõisnikud ja tsaarivalitsus. Talurahva vaoshoidmiseks olid
nende käsutuses kohtud ja vanglad, sõjavägi ja žandarmeeria. Kuid
lisaks sellele püüti talurahvast veel rahule suigutada petlike lootus-
tega elujärje paranemisele tulevikus. Kui praegu ongi veidi raske,
rääkisid mõisnikud ja pastorid, siis varsti tuleb «uus seadus» ja kõik
muutub hoopis paremaks.

Järjekordseid lootusi «uuele seadusele» hakati Põhja-Eesti talu-
poegadele andma juba 1846. aastast alates. Korduvalt arutasid
mõisnikud maapäevadel uut talurahvaseadust, pidasid variserlikke
kõnesid oma kavatsustest talupoegade olukorda parandada. Kuid

asi venis ja venis. 1857. aastast alates hakkasid naaberkubermangudest Eestimaale ulatuma kuuldused, et vene talupojad saavad varsti «uue seaduse» ning tsaar annab neile «majad ja maad». Tsaar oli kaugel ja tema nimega sidusid ka eesti talupojad kõige naiivsemaid lootusi.

Lõpuks ometi, 1858. aasta jüripäeval, jagati see kauaoodatud seadus vallatalitajaile välja. Kui aga talupojad ühtlasi mõisnike käest kuulda said, et ka nüüd veel rõhuvat teorjust ei vähendata, siis ei tundnud nad uuest seadusest mingit rõõmu.

Maidla valla talitaja Hans Piiperi sõnade järgi võtsid talupojad uue seaduse järgmiselt vastu: «Kui ma läksin vastu võtma uut seadust ja pöördusin koju tagasi, siis leidsin seal 16 taluperemeest, kes olid minu juurde kogunenud ja ootasid kannatamatult uut seadust. Nad studeerisid teda seepärast poole ööni, aga ta rahuldus nende ootusi nii vähe, et nad läksid koju teda vandudes ja needes.»

Seadust edasi «studeerides» panid talupojad tähele, et osa seaduse paragrahve rääkis teorjuse vähendamisest, et seaduses polnud enam otseselt juttu abiteost. Ja talupoegade peas küpses veendumus, et keiser on küll talupoegade teorjust vähendanud, mõisnikud aga ei taha «keisri seadust» täita.

Kui aga mõisnikud endistviisi abitegu nõudma hakkasid — puhkesid rahutused.

Aprilli lõpus leidis aset esimene vastuhakk. Kubermangu idapiiril asuvas Auvere mõisas muutsid talupojad omavoliliselt abiteo

Vaade põldudele Juuru kiriku tornist. Foto 1957. aastast.

korda. 29. aprillil toimunud salakoosolekul andsid 21 Auvere talupoega «allkirjad», et nad astuvad üksmeelselt mõisniku vastu välja. 3. mail saadeti sinna Narvast Preisi kuninga Friedrich IV nimelise grenaderipolgu sõjaväekomando. Kolm päeva hiljem anti kubermanguvalitsusest kohale sõitnud ametnike korraldusel kõigile «mäsajaile» julmalt peksta.

Üksikud vastuhakukatsed toimusid ka mujal Põhja-Eestis.

Mai lõpus ja juuni alguses jõudis kätte sõnnikuveo aeg. See oli üks raskemaid abitegusid, mille puhul mõisa tuli saata nii lisateolisi kui ka lisarakend. Kubermangu kesk- ja idaosas keeldusid talupojad mitmes mõisas abitegu tegemast.

Kõige ähvardavamad kõuepilved kogunesid mõisnike pea kohale Lõuna-Harjumaal. Mai kahe viimase nädala jooksul keeldusid seal abitegu tegemast kaheksa mõisa talupojad (vt. kaart lk. 62—63). Tammi mõisa talupojad ähvardasid kohalesõitnud haagikohtunikku, et kui mõisnikud abiteo nõudmist ei jäta, siis võib sellest tulla suur «tüli ja sõda».

Kubermanguvalitsus otsustas nüüd ka siin rahutuste mahasurumiseks kasutada sõjaväge. 25. mail marssisid Tallinnast välja Laadoga polgu kaks roodu. Kubermanguvalitsuse ametnike, kohaliku haagikohtuniku ja mõisnike näpunäidete järgi toimides pidid nad pekstu abil talupojad sõnakuulmisele sundima. 27. mail surus üks rood pekstu abil maha talupoegade vastupanu Ojasoo mõisas. 29. mail korraldati julm veresaun Habaja ja Harmi talupoegadele. Talupoegi peksti nii kaua, kuni nad andsid lubaduse abitegu teha. Mitmed peksetavaist käitusid siinjuures tõeliste kangelastena.

Mahtra vallatalitaja Hans Tertsise mälestustes on kirjeldatud, kuidas üks talupoeg keeldus Habajal peksjaile alla vandumast.

«Siis võeti kõige esiti ette kiriku vöörmunder Poe Jaan ja viidi kohtu ette. Kas sa vannud selle seaduse peale, mis neljakümne aasta eest oli? Ei vannu. Siis tehti valla ja pandi pingi peale kinni ja teine soldat teine poole pinki ja hakati vitstega lööma ja trummid lööma ja muusikandid mängima ja teise küla rahvas vaatas pealt ja anti viiskümmend hoop. Ja võeti pingi pealt lahti ja küsiti: kas vannud selle seaduse peale, mis neljakümne aasta eest oli? Ei vannu. Siis pandi jälle pingi külge kinni ja anti jälle viiskümmend hoop ja jälle võeti lahti ja jälle küsiti: kas sa vannud selle seaduse peale, mis neljakümne aasta eest oli? Ei vannu. Kus tüki külge suu jääb — see ütleb: ei vannu.»

Et Tertsise mälestused vastavad täpselt tõsioludele, seda tõendab järgmine kohtudokumentides säilinud tunnistus. Habaja pekstu oma silmadega pealt näinud teenijatüdruk Miina Ermes kirjeldas seda järgmiselt:

«Habajal antakse sõdureile toitu ja viina palju nad tahavad ja need peksavad talupoegi kõige metsikumal viisil, nad pannakse

pingile, pannakse igal ühel kaks sõdurit pea ja sama palju jalgade juurde, lüüakse trumme ja puhutakse pille ja jätkatakse karistamist nii kaua, kuni veri hakkab ojadena voolama; iga kümne hoobi järel küsitakse karistatavalt, kas ta tahab sõna kuulda ja vastavalt vastusele, kas jätkatakse peksmist või viiakse ta tääkide vahel kohtukullite vanduma, et ta veel 7 aastat teeb vana tegu.»

29. mail õhtupimeduses kogunesid mõned talupojad Habaja kangru Tõnu Tiedebergi maja juurde. Sel päeval peksa saanud inimesed näitasid vihapisaraid nuttes ja hambaid kiristades teistele oma veriseks pekstud selgi. Räägiti sellest, et järgmiseks päevaks Habajale käsutatud Mahtra talupoegi tuleks neid ähvardava julma peksu eest hoiatada. Mahtralastele otsustati sõna saata, et nad abi otsiksid. Sõnaviimise võttis enda peale kangru teenijatüdruk Miina Ermes, kes samal ööl Mahtra poole ruttas.

Mahtra, mis nüüdsest peale muutus sündmuste keskpunktiks, oli suhteliselt väikene mõis. Mahtra häärberiks oli õlgkatusega suurem maja, selle ümber asusid suur kiviait, väike puust ait, mesila ja puust tallihoone. Veidi eemal neist asusid ühel pool viinaköök ja teisel pool rehi. Peamiseks tuluallikaks mõisale oli viinaajamine ja härgade nuumamine. 1858. aastal oli Mahtras 20 renditalu, peale selle elas külas popsidenä 14 täiskasvanud meest ja 26 naist.

Mõisaomanik von Helffreich elas ise oma teises mõisas — Arukülas ja käis Mahtras harva, Mahtras elas alatiselt mõisavalitseja G. Rosenberg, kelle õel iseloom oli laialdaselt tuntud. Enne Maht-rasse tulekut oli ta olnud valitsejaks Purilas. Rosenbergil oli kombeks talupoegi iga väiksemagi hilinemise või puudujäägi eest teotöö tegemisel julmalt peksta lasta.

Mahtra vallas oli sel ajal talitajaks Hans Tertsius. Ta oli aruka mehena tuntud üle kihelkonna.

Noorpõlves oli Hans Tertsiusel tulnud ka mõisas teol käia ja kupjakeppi maitsta. Kord oli siis aset leidnud järgmine juhtum. Hans oli tööle hiljaks jäänud ega jõudnud «söömavahetükki» ära künda. Põllule tulnud mõisakirjutaja oli käskinud kupjal ta läbi peksta. Kupja esimesed löögid polnud aga kirjutaja arvates küllalt tugevad ja ta asus kubjast tagant õhutama. «Kubjas andis mulle ühe, kirjutaja kupjale kaks, et miks ta nii tasa löi, siis aga põletati mulle neliteistkümmend pihta mööda, nii et vorbid praegu alles tunda,» — nii mäletas Hans Tertsius veel vanas eas neid sündmusi.

Juba Prandi vallas, kust Tertsiused pärit olid, oli isa Hansule pärandanud elu ajal kogutud 500 rubla. Selle rahaga oli Hans Tertsius hakanud oma kodu rajama. 1839. aastal rentis Tertsiusete perekond Mahtras talu.

Hans Tertsius oli oma aja kohta küllaltki arenenud talupoeg — oskas lugeda ja kirjutada. Ettevõtliku ja targa peremehena oli ta

rajanud marjaia, pidas mesilasi, külvas oma põldudele ainult head seemet. Ta oli kindla iseloomuga, osav ja väga ettevaatlik mees.

1856. aastal tahtis Mahtra mõisnik Helffreich talupoegade teoorjust tõsta, kuid teatas sellest neile alles jüripäeval. Hans Tertsius kaebas Mahtra talupoegade esindajana mõisniku kohtusse, rõhutades, et viimane oli rendi kõrgendamise eest neile liiga hilja teatanud. Kuna Hans Tertsius seda kohtuasja väga osavalt ajas, pidi Harju-Järva kreisikohus lõpuks talupoegadele õiguse andma. See kohtus mõisniku üle saavutatud võit tegi Hans Tertsius ühekorraga kuulsaks kogu Lõuna-Harjumaal.

Nagu teisisi eesti talupoegi, rõhus ka mahtralasi eriti abitegu, ja ka nemad panid suuri lootusi mõisnike poolt ammu lubatud «uue seadusele». Juba 1857. aastal nõudsid nad valitseja Rosenbergil abiteo lõpetamist.

Uue seaduse väljaandmine kutsus ka Mahtras esile suure ärevuse. Seaduseraamatut uuriti nii suure hoolega, et raamat selle all kannatama hakkas ja Hans Tertsius lõpuks keelas naisel seda edaspidi tema äraoleku ajal kellelegi lugeda anda.

25. aprillil läksid Mahtra taluperemehed mõisavalitseja juurde ja teatasid, et uue seaduse järgi nad enam abitegu ei tee. Valitseja ei hakanud seekord nendega vaidlema ja ütles ainult, et tuleb ära oodata mõisniku otsus, kes varsti kohale sõidab.

Jätkates visalt «tõe» otsimist, tegutsesid mahtralased algusest peale koos naabervaldade talupoegadega. 27. aprillil läks Tertsius koos Järlepa, Pirgu ja Maidla talitajaga pastor Bergi poole, et küsida temalt uue seaduse kohta seletust.

Umbruskonna mõisnikud olid Bergile palju rääkinud sellest, et uue seadusega talupoegade olukord paranevat. Seadusetundmises mitte eriti tugev pastor oli hakanud arvama, et asi seisabki abiteo kaotamises. Püüdes seadust talupoegadele igati üles kiita, kinnitas pastor Berg, et abitegu on nüüdsest peale ära kaotatud.

Nagu pastor ise hiljem seda sündmust kirjeldas, arenes tema ja talupoegade vahel järgmine sõnavahetus.

«Küsimus: Aga sel juhul härra, kui tal on nii palju vähem päevi, võib-olla ei jõua oma töid lõpule viia?»

Vastus: See võib küll tulevikus juhtuda. Kes teab, kuidas Maidla härra siis oma kartuli ära koristab...

Küsimus: Siis võib juhtuda, et mõisnik peab palkama raha eest töölisi omaenda taluperemeeste juures, et ainult tööd lõpule viia.

Vastus: Jah, muidugi, kui seaduse järgi ette nähtud tööpäevadest ei jätku. Sel juhul tal tuleks tema poolt palgatud töölistele maksta oma taskust.»

Pastor Bergi viimaste sõnade peale hüüdis Hans Tertsius: «Eks raha ole küll sakste taskus olnud, üks [ta] taha meie taskus ka olla...»

Hans Tertsuse talu õu.
Foto 1933. aastast.

Pastori «seletused» muidugi valasid ainult õli tulle, 3. mail ei saanud mahtralased abiteolisi mõisapõllule äestama. Valitseja Rosenbergil läks ainult suure vaevaga korda sundida talupoegi hiljem siiski abiteolisi mõisapõllule saatma. Ta pidi vähendama seda abitegu ühe päeva võrra ja andma talupoegadele lubaduse, et ta töö omast taskust kinni maksab, kui hiljem selgub, et ta seda siiski ebaseaduslikult nõudis.

Nelipühade ajal käis Tertsius Tallinnas tuttava kaupmehe Hermani juures nõu otsimas. Viimane aga tõrjus Tertsuse hirmunult tagasi, öeldes: «Ei mina tohi sulle ühte sõna rääkida, see on Sooropi (s. t. kindralkuberner A. Suvorovi) poolt ära keelatud. Kui üks koolitatud mees talupojale ära seletab selle raamatu, see kannab raudu surmatunnini.»

Vahepeal oli oma sõnade mõjust ära ehmatanud pastor Berg hakanud talupoegi korrare kutsuma. 11. mail kinnitas ta kirikukantslist kaks korda järgemööda, et kõiki mõisatöid ja ka abitegu tuleb teha vanaviisi.

Pastori vasturääkiva käitumise üle pahased talupojad läksid 18. mail tema käest uuesti aru pärima. Sel päeval läksid Bergi juurde üheksa ümbruskonna valla talitajat, Hans Tertsuse kutsus kohale pastor ise. Kui pastor hakkas nüüd seletama, et osa seadust hakkab kehtima alles hiljem, sai ta talupoegadelt vastuseks: «Kui seadus koosneb tõepoolest kahest erisugusest osast, siis oleks tulnud valmistada kaks eri raamatut ja kumbki raamat anda välja siis, kui ta saab seaduse jõu.» Talupojad ei jäänud seekord pastori sõnadega

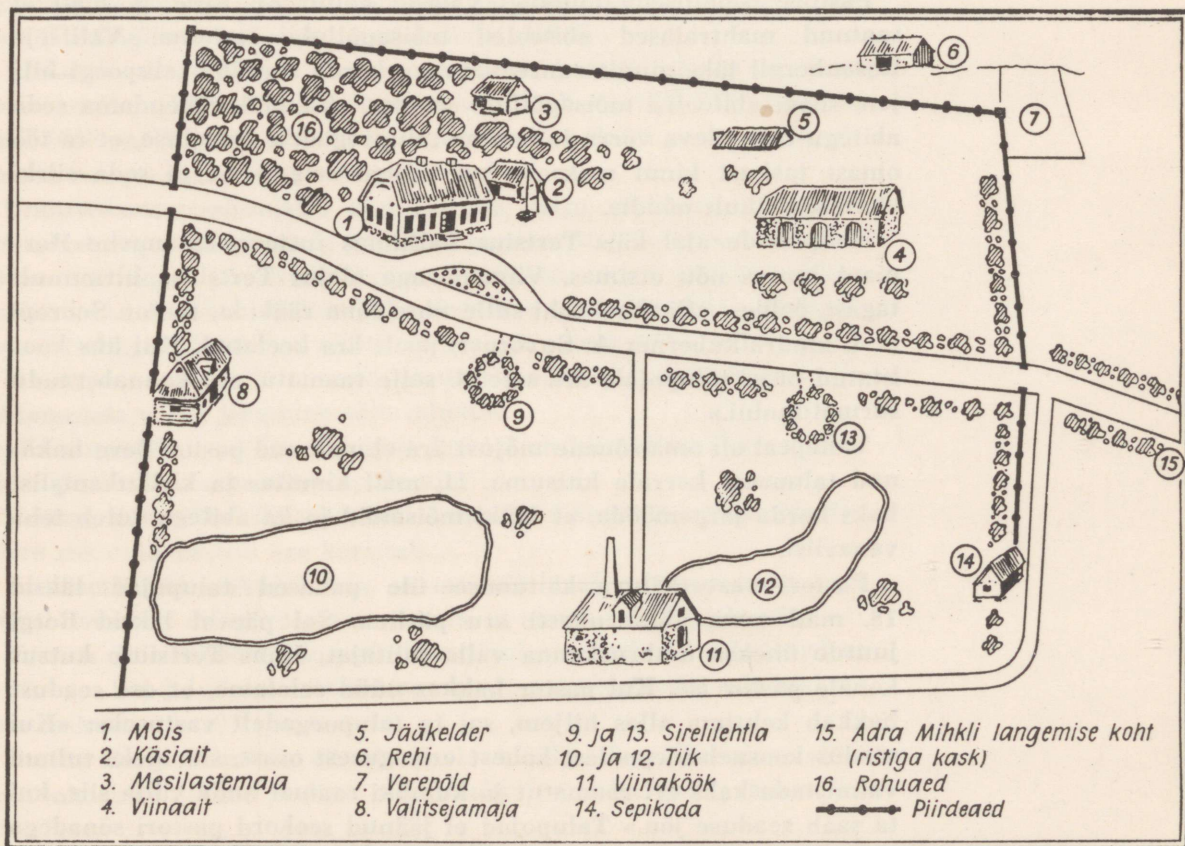
sugugi rahule ja lahkusid öeldes: «... see kõik on üks tühi asja edasi lükkamine...»

26. mail leidsid aset otsustavad läbirääkimised mõisnikuga. Kui Hans Tertsius mõisnikule teatas, et talupojad enam abitegu ei taha teha, siis näis see von Helffreichile otse röövimisena. «Oleks see mõis taevast alla kukkunud,» karjus ta Tertsiusse peale, «siis võiks seda saada. Mina aga olen mõisa eest 66 tuhat välja maksnud... Kes võib mul minu kuue seljast ära kiskuda!» Lõpuks ähvardas Helffreich, et kõik need, kes ei taha abitegu teha, kihutab ta Maht-rast minema. Kui Tertsius häärberist välja tuli ja mõisniku sõnad teistele edasi andis, vastasid need üksmeelselt: «Parem lähme talust minema, kui alistume sellisele nõudmisele.»

Juuresviibiv valitseja Rosenberg andis siis käsu, et Tertsius ja ta abi järgmisel päeval haagikohtuniku juurde läheksid. Sellepeale ütlesid teised talupojad, et kui juba hakatakse karistamiseks haagi-kohtuniku juurde saatma, siis lähevad nad sinna kogu vallaga.

Samal õhtul või öösel sai aga Tertsius kuulda, et sõdurid on maale saadetud ja peksavad ning vangistavad abiteost keelduvaid talupoegi.

Mahtra mõis
1858. aastal.

Mahtra mõisa tiik.

Järgmisel päeval, 27. mail, läks Tertsius valitseja Rosenbergi juurde ja ütles, et kui juba sõdurid maale on saadetud, kes peksuga abitegu tegema sunnivad, siis pole tal haagikohtuniku õpetusi enam vajagi. Valitseja nõudis, et Tertsius saavutagu kõigilt talupoegadelt kindel lubadus abitegu teha. Tundes aga liigagi hästi oma valla talupoegade meeleolu, ei teinud Tertsius katsetki neilt sellist lubadust nõudma hakata. Abiteo alguseni oli veel aega, mille jooksul asi nii või teisiti võis laheneda.

Saanud Tertsiuselt kuulda, et naabrusesse on ilmunud sõjavägi ja seega avanenud soodne võimalus «tõrksaid» talupoegi karistada, sõitis valitseja Rosenberg kohe haagikohtuniku juurde, ja viimane lubas talle, et sõjaväe karistussalk saadetakse ka Mahtrasse. Kui Tertsius 29. mail läks mõisa odraseemet vahetama, teatas valitseja talle kahjurõõmsalt, et varsti tulevad Mahtrasse sõdurid, vastuhakkajad pekstakse läbi ja Tertsius ise pannakse raudu. Hiljem aga karistussalkade ülemad muutsid oma otsust. 29. mai pealelõunal saadeti Mahtrasse käsk, et sealsed talupojad peavad ise Habajale tulema. Mahtrasse ruttas aga ka Habaja talupoegade käskjalg üleskutsega metsikule karistamisele vastu hakata.

Tertsius kutsel kogunesid talupojad 30. mai varahommikul tema juurde, et nõu pidada. Talupojad olid eriti vihased selle üle, et neid tegelikult taheti karistada süüteo eest, mida nad veel pol-

nud jõudnud korda saata. Sõnnikuvedu pidi Mahtras algama alles 2. juunil, neid taheti aga juba 30. mail läbi peksta sellest keeldumise eest.

Mahtralased olid vaevalt jõudnud Tertsiusse juurde koguneda, kui kohale jõudis habajalaste käskjalg Miina Ermes. Kirjeldades oma mälestustes Habaja teenijatüdruku saabumist, ütleb Hans Tertsius: «Tüdruk tõi küll käsu, et [Habaja] rahvas karjus, [et] mitte üksi tulla, et teised tulevad sealt poolt, hakkame vastu, sõda pidama Habaja mõisas . . .»

Habajalaste sõnum võeti mahtralaste poolt vastu õige tormiliselt. «Meie ei või enam, meie otsime abi, ja kui hea ei aita, siis hakkame vastu ja sõda pidama» — nii rääkisid juurdlusprotokollis andmeil Tertsiusse juurde kogunenud Mahtra talupojad. Ainult Hans Tertsius jäi mõttesse ja ütles murelikult: «Kes siis segab end võõrasse asja ja on nõus meid aitama?» Kuid see murelik kahtlus ei takistanud teda otsekohe samme astumast, et selle abisaamise võimalust täpselt välja selgitada. Hans Tertsius läks ise Atla ja Juuru talitajaid kutsuma, käskjalad aga saatis Kaiu, Pirku ja Selisse.

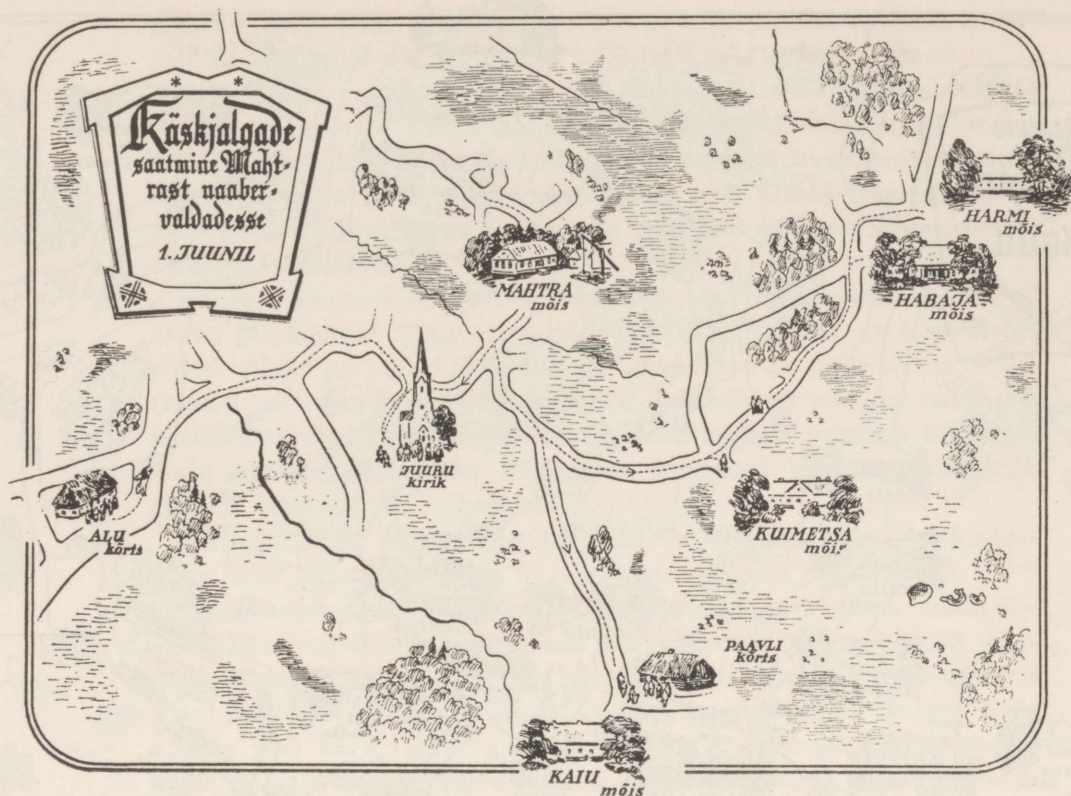
30. mail pärast lõunat kogunesid Tertsiusse kutse peale ilmunud Maidla, Atla, Juuru ja Pirgu talitaja, Härgla talitaja abi ja Pirgu kirikuvöörmünder Juuru kirikukõrtsi.

Kokkutulnuile rääkis Tertsius Habaja veresaunast ja ütles, et ka naabervaldu võib varsti tabada mahtralagi ähvardav saatus. Teatanud, et sõdurid on juba teel Mahtrasse, palus Tertsius naabervaldelt abi. Suuremat osa ametmehi aga ehmatas Tertsiusse üleskutse niivõrd, et nad kiires korras kõrtsist minekut tegid. Tertsiusse juurde jäid ainult Maidla ja Atla talitaja.

Nüüd tehti veel viimane katse pastori vahenduse abil karistust ära hoida. Kui aga Tertsius koos teda saatvate talupoegadega pastor Bergi juurde ilmus, hakkas viimane peale käima, et talupojad annaksid lubaduse abitegu endist viisi teha. Talupoegade üksmeelse keeldumisega läbirääkimised lõppesid. Pastori juurest lahkudes rääkisid talupojad, et «sõjast» vist ei pääse.

Hans Tertsius otsis tekkinud ummikust meeleheitlikult väljapääsu. Naabrite abile ei julgenud ta loota. Mõisnikud ja pastor ei lasknud enam endiga rääkidagi. Nüüd tuli teha viimane katse asjast keisrile endale teatada.

Ööl vastu 31. maid asusid Hans Tertsius ja ta sõber, Atla talitaja abi Madis Veimer teele Kärusse. Juuru kihelkonna talupojad olid kuulnud, et Kärü vene õigeusu kiriku vaimulik talupoegadesse hästi suhtub ja nende olukorra vastu huvi tunneb. Mahtrast lahkumisel ütles Tertsius teistele talupoegadele, et ta püüab ka Liivimaa talupoegadelt abi otsida. See oli üheks põhjuseks, miks juba Mahtra ülestõusu päevil rahva seas levisid jutud, et keegi talitaja on läinud Liivimaale abi järele, sealt püsse ja püssirohtu ostma.

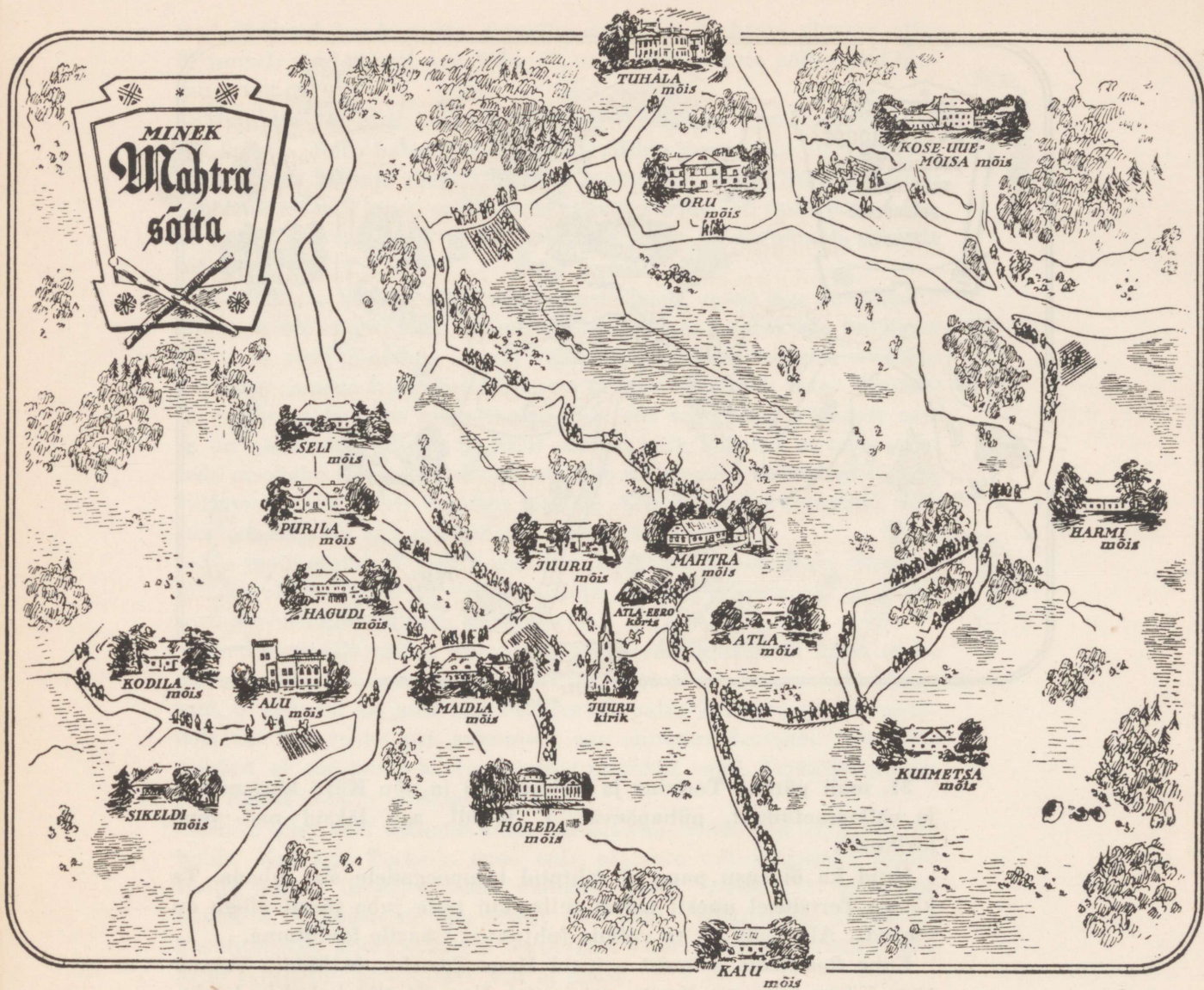

31. mail pärisid Tertsius ja Veimer abi ja nõu Kärü kõrtsmikelt ja vallaametnikelt, pühapäeval, 1. juunil, aga läksid nad vene kirikusse.

Kuid ka õigeusu papp ei tahtnud talupoegadele abi lubada. Ta käskis Tertsiusel uuesti tagasi tulla, kui talle juba tõesti «liiga on tehtud». Alles siis oli ta valmis juhtunust tsaarile kirjutama.

Enne koduteele asumist astusid Hans Tertsius ja Madis Veimer sisse Kärus asuvasse Kaumanni kõrtsi. Vaevalt olid kohalikud talupojad naaberkubermangu mehi märganud, kui nad kohe hakkasid mõisnikevastaste vastuhakkude kohta teateid pärima. Kas teil on jälle sõda lahti, nagu ammu aegu tagasi Kose-Uuemõisas oli? — küsisid nad. Selle peale vastas Hans Tertsius: «Meil on nüüd igas mõisas sõda, ja kui me oleme kõige suuremas hädas ja kirjutame teile või, kuna me, talupojad, ju kirjutada ei oska, anname teile teada, siis tulge meile appi.»

Esitanud selle appikutse Liivimaa talupoegadele, hakkasid Tertsius ja Veimer koju ruttama. Nad käisid peaaegu terve öö. Kui nad aga Mahtrale lähenema hakkasid, kuulutas neile metsade tagant tõusev suitsusammas, et otsustavad sündmused olid juba aset leidnud.

31. mail marssisid 50 sõdurit kapten Bogutski ja lipnik Bolotovi komando all Mahtra mõisa. Sõdureid saatis haagikohtuniku kohuse-täitja Hagemeister.

Sõdurite ilmumine kutsus esialgu esile paanika. Vara ja loomi kaasa võttes põgenesid talupojad metsa. Kuid juba sama päeva õhtul hakkas meeleolu muutuma. Rühm talupoegi kogunes Jaago talu juurde ja siin räägiti juba sellest, et tuleb kiiresti appi kutsuda naabervaldade talupoegi.

Pühapäeva hommikul kogunes enamik Mahtra talupoegi Tooma talu juurde. Taluperemees Oti Jüri Rosenmäe teatas nüüd teistele, et Tertsius oli ära minnes käskinud neil «otsida mujalt abi». Kohe

otsustati seda teha, ja siitsamast Tooma talu juurest ruttasid maht-
ralaste käskjalad abi järele.

Eriti elava vastukaja leidis mahtralaste üleskutse Juuru kiriku
juurde kogunenud rahva hulgas. Kära läks nii suureks, et köster
tuli kirikust välja inimesi vaikusele manitsema, kuna muidu olevat
võimatu jutlust pidada. Juuru kiriku juurest läksid inimesed laiali
paljudesse ümbruskonna valdadesse ja viisid kõikjale kaasa maht-
ralaste «sõjakutse».

Suure vaimustusega võtsid Oti Jüri sõjakutse vastu ka Paavli
kõrtsi kogunenud Kaiu talupojad. Oti Jüri rõhutas, et Kaiu talu-
pojad võivad ise varsti sattuda niisamasugusesse olukorda kui maht-
ralased, et mahtralastele appi tulles parandavad nad ka endi olu-
korda. Polevat ju nii raske viitkümme sõdurit minema kihutada.
Kaiu talitaja vastas Oti Jürile, et kaiulased tulevad neile kõik
appi ja võtavad ka teibad kaasa.

Paljud Harmi ja Habaja talupojad tulid mahtralaste käskjalga-
dega kohe kaasa ja veetsid öö vastu esmaspäeva Mahtras.

Juba laupäeva õhtul muutusid karistussalga ülemad rahutuks.
Peale ühe argpüksi polnud päeva jooksul mõisa ilmunud ükski talu-
poeg. Aimates halba, kiirustas haagikohtunik Hagemeister laupäeva
õhtul Mahtrast lahkuma. Enne seda tegi ta aga pastor Bergile üles-
andeks veel kord talupoegadega rääkida. Hirmunud haagikohtunik
andis Bergile isegi volituse lubada talupoegadele, et neid sõnakuul-
mise puhul üldse ei karistata.

Mahtrasse viiv tee.

Täites seda ülesannet, läks Berg pühapäeval pärast jumalateenistust kirikukõrtsi. Kuid talupojad ei tahtnud pastori manitsusi kuuldagi. Nad vastasid Bergile, et enne «saadavad oma hinge hukatusse» kui hakkavad vanaviisi teol käima. Ehmunud pastor ruttas nüüd Mahtrasse ohvitseri hoiatama. Pärast seda saadetigi käskjalg Habajale teise rühma sõdurite järele.

Jõudis kätte 2. juuni hommik. Mööda külavaheteesid ja radasid hakkas inimesi ilmuma suurtele teedele. Ja varsti hakkasid kõik Mahtra poole minevad teed kõmisema sõttaminejate sammudest. Nagu kevadel üle kallaste paisuv jõgi, haaras inimvool kõik vastutulijad kaasa. Teeäärsetel põldudel töötavad teomehed rakendasid hobused eest ja liitusid ratsameestena Mahtra poole minejatega. Teeäärsetes taludes sundisid naised aremaid mehi «Mahtra sõtta» minema. Siin-seal kõikusid inimeste peade kohal teibad.

Atla-Eero kõrtsi juures jälgis Oti Jüri Rosenmäe abijõudude saabumist, kiirustades hilinejaid. Kui Maidla mõisa mehed kauaks ära jäid, saatis ta neile ratsa järele Kangerma Päärn Elmanni.

Mahtrale lähenes sel päeval umbes 700—800 ümbruskonna talupoega. Kõik nad olid tulnud välja kindla otsusega oma kaasvendade-mahtralaste peksmist takistada. Neid ei kohutanud see, et sõdurite püssidele olid neil vastu panna ainult paljad käed ja teibad.

Pärast lühikest peatust Atla-Eero kõrtsi juures läksid lõuna poolt lähenevad talupojad edasi Mahtra poole. Kella seitsme paiku hom-

Sõttaminek.
E. Okka etüüd.

Sõttaminek.
E. Okka etüüd.

mikul läks viiskümmend talupoega laulu ja valjude hüüetega läbi mõisa õue. Sõdurite valvepostid ei julenud neid kinni pidada. Peatumata mõisas, läksid talupojad Raba kõrtsi, kuhu oli kogunenud ka Mahtra talupoegi.

Kes olid need inimesed, kes 2. juunil Mahtra sõtta ruttasid?

Valitsevate klasside esindajad on tavaliselt alati püüdnud väita, et revolutsioonilisest võitlusest, igasugustest rahutustest ja vastuhakukudest võtvat osa vaid «kergemeelsed» ja «pahad» inimesed. Korralikud ja ausad inimesed hoidvat neist kõrvale. Ka Mahtra ülestõusu kohta püüdsid hiljem parunid, pastorid ja nende teenistuses seisvad sulemehed väita, et sellest võtsid osa vaid «halvad» ja «joodikud» talumehed. Sel korral aga lükkavad seda väidet ümber isegi nende endi poolt koostatud dokumendid.

Juuru pastor Berg võttis väga energiliselt osa Mahtra ülestõusu mahasurumisest ja ülestõusust osavõtnute metsikust karistamisest. Seoses ülestõusu kohta korraldatud juurdlusega tuli tal anda ka kirjalik iseloomustus nende Juuru koguduse liikmete kohta, kes Mahtra sõjast osa võtsid.

Sellest dokumendist saame teada, et ülestõusu ettevalmistamises ja naabervaldade appikutsumises aktiivselt tegutsenud Mahtra talupojad Hans Tertsius, Mäe Daniel Schmiedeberg, Hans Kullerkupp ja Tertsiusse sõber Atla valla talitaja abi Madis Veimer olid üldiselt tuntud eeskujuliku eluviisiga inimestena. Oti Jüri Rosenmäe kohta on öeldud, et ta on eeskujuliku käitumisega ja üldse hea ning ava-

meelne inimene; Arusepa Daniel Schmiedeberg aga olevat tagasihoidlik ja korralik. Ainult kahe sellesse rühma kuuluva inimese kohta teab pastor Berg midagi halba öelda. Hindrik Paavelson olevat nimelt riiakas; Päärn Elmann aga joovat, kuid olevat heasüdamlik.

Ka paljude teiste ülestõusust osavõtnute kohta teab pastor Berg ainult head. Eeskujuliku käitumisega on silma paistnud Jaan Liiv, Jüri Obermann, Uustalu Hans Laur, Tõnis Laur, Priidik Otens, Priidik Kastan, Hans Till, Otto Lesmann, Jaan Ustel, Mats Trost, Tõno Asberg ja Mats Illistom; korraliku eluviisiga on olnud Prits Lang, Jaan Vundermann, Juhan Nurk, Prits Vatter, Jüri Näpp, Hans Käsper ja Jaan Vinter. Ainult mõnede üksikute inimeste kohta on pastor suutnud välja uurida midagi halba. Kui tal aga see kuidagi õnnestus, siis ei valinud kirikumees väljendeid, vaid kasutas järgmisi iseloomustusi: joodik, varas, lurjus, kelm, suur lurjus.

Hoolimata kõigist pingutustest ei suutnud parunid ja pastorid tõestada, et Mahtra ülestõusust oleksid osa võtnud «pahad» inimesed. Küll aga oli hiljem Mahtra ülestõusu mahasurumist juhtinud kindralmajor Issakov sunnitud tunnistama, et näiteks Mahtra valitseja Rosenberg oli väga halva iseloomuga inimene.

Kui allohvitsers Repnikov kapten Bogutskile talupoegade lähenemisest ette kandis, käsutas viimane mõisa rehes öökorteris olnud sõdurid häärberi ette.

Sõdurid rivistati kahte viirgu ja neil kästi laadida püssid. Talupojad, kes olid lähenenud mõisale kahest küljest, kogunesid nüüd Järlepa väravate juurde ja eemaldusid, kadudes lühikeseks ajaks karistussalga vaateväljalt. Sel ajal kihutasid ratsa mõisa karistusalkade kõrgem ülem major Laiming ja lipnik Andrejevski. Oli kell kaheksa hommikul.

Järlepa väravate juurde saadeti viiest sõdurist koosnev valvetõke. Varsti ilmusid talupojad uuesti mõisa väravate juurde. Järlepa väravatest mõisa õuele sisse voolav rahvahulk pühkis valvetõkke sõdurid nagu laastud oma teelt. Samal ajal murdis mõisaõue sisse teine rühm talupoegi, kes olid kogunenud Atla väravate lähedusse. Ohvitseride käsul taandusid sõdurid nüüd tihedas rivis otse mõisahäärberi juurde.

Mõisaõuele tunginud talupojad seisid esialgu kahes eraldi grupis. Ohvitserid Laiming, Andrejevski ja Bolotov püüdsid rääkida selle grupiga, kes oli sisenenud Atla väravate kaudu. Kuid talupojad ajasid nad minema, ähvardades ohvitseri teivastega. Siis käskis Laiming Bolotovil sõita Atla poole ja kiirustada teist rühma, kes oli marssimas Mahtra suunas. Teivastega vehkides sundisid talupojad Bolotovi tagasi pöörduma. «Samal hetkel,» kirjutab lipnik Bolotov oma aruandes võitluse käigust, «rahvahulk, kes oli meie rinde paremal tiival, liikus Atla väravate poole ja ühinedes sealse rahva-

Mahtra mõisarehe varemed. Mõisarehte olid 31. mail ja 1. juunil majutatud Mahtrasse saadetud karistussalga sõdurid.

hulgaga piiras rühma täiesti ümber: siis anti käsk rivistuda karreesse.»

Kõige energilisemalt käitus sel ajal Kaiu teomes Peeter Olander. Omal ajal oli ta töötanud Tallinnas kaupmees Holostovi juures ja õppinud siinjuures veidi saksa ja vene keelt. Nüüd pidas peamiselt tema läbirääkimisi ohvitseride ja sõduritega. Kuid peale selle õhutas ta teisi talupoegi sõduritele rohkem peale suruma.

Oti Jüri, kes oli palju ära teinud naabervaldade talupoegade Mahtrasse kutsumisel ja juhtimisel, kadus nüüd äkki võitlusväljalt. Koos mõne teise Mahtra peremehega läks ta valitseja Rosenbergi juurde, et viimase hirmu ära kasutades temalt järeleandmisi välja kaubelda.

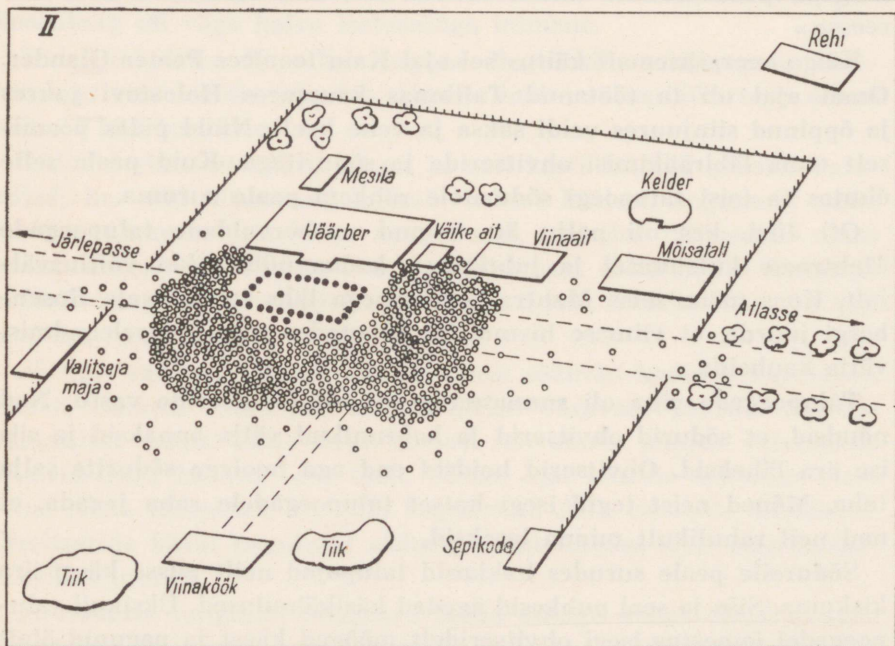
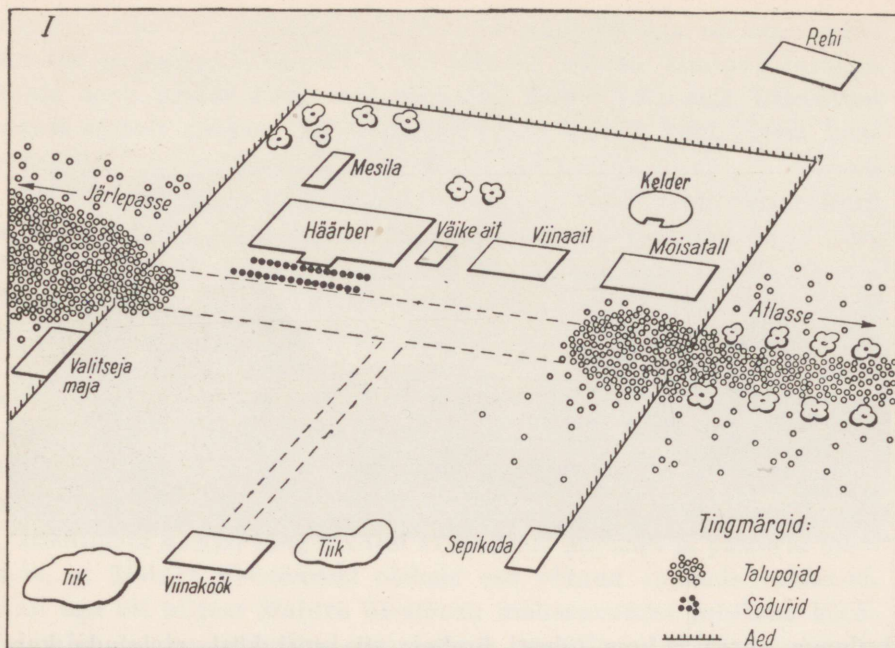
Talupoegade viha oli suunatud peamiselt ohvitseride vastu. Nad nõudsid, et sõdurid ohvitserid ja kohtunikud välja annaksid ja siis ise ära läheksid. Ohvitserid hoidsid end aga hoolega sõdurite selja taha. Mõned neist tegid isegi katset talupoegadele raha jagada, et nad neil rahulikult minna laseksid.

Sõdureile peale surudes hakkasid talupojad neilt püsse käest ära kiskuma. Siin ja seal puhkesid ägedad käsikählused. Üksikuil talupoegadel õnnestus isegi ohvitseridelt mõõgad käest ja pagunid õlalt ära rebida.

Talupoegade arvulise ülekaalu tõttu ei julgenud ohvitserid tule avamiseks käsku anda. Major Laimingi korraldusel hakkas karree aegamööda Atla väravate poole taganema.

Oli umbes kell kümme hommikul.

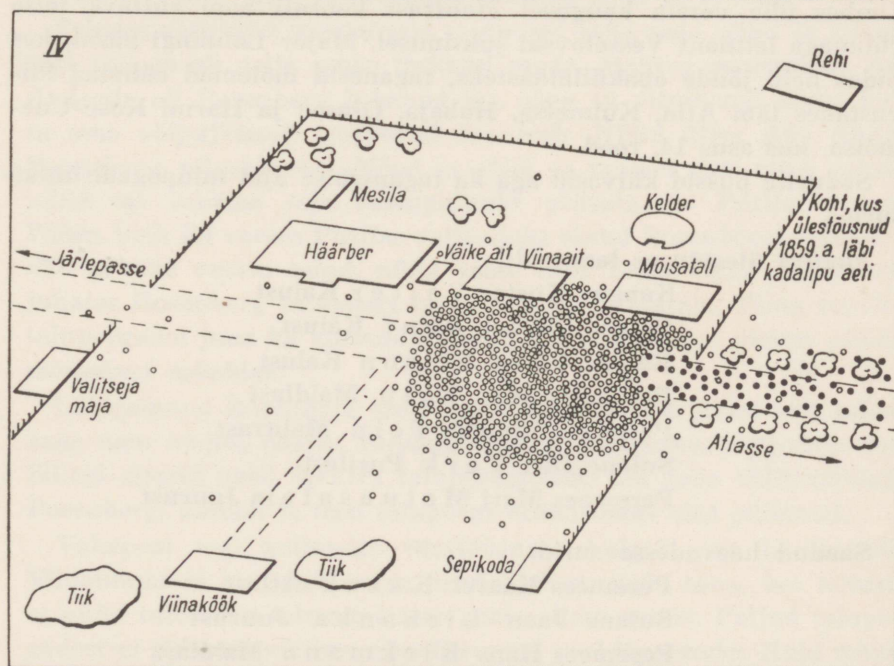
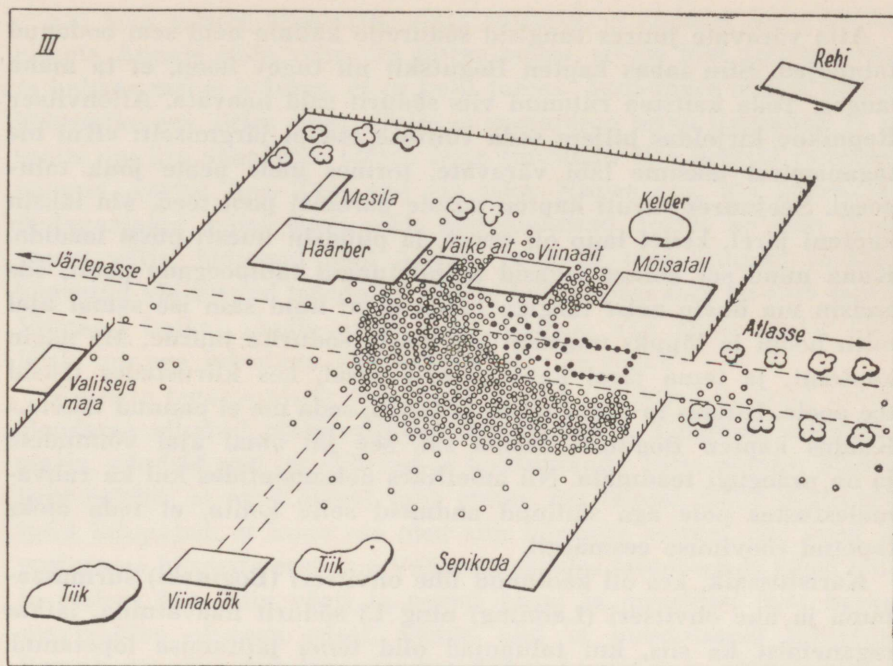
Suure vaevaga endale teed murdes liikusid sõdurid mõisavärvate poole. Nad olid parajasti jõudnud viinaaida kohale, kui hiiglaste

Ülestõus Mahtas
2. juunil 1858.

kehaehitusega Purila teomes Jüri Tork rahvasummast läbi murdis ja major Laimingi ainsa rusikahoobiga pikali virutas.

Nüüd andsid ohvitserid käsu avada tuli. Esimesed lasud niitsid maha Jüri Torgi. Kokku varisedes hüüdis ta teistele: «Võidelge edasi!»

Rahva hulgas oli juba surnuid ja haavatuid, kuid see ei peatanud talupoegi. Ühe raevuka pealetungiga löödi sõdurite karree täiesti segamini ning need hakkasid korratu jõuguna põgenema Atla poole minevat teed mööda ja üle heinamaade.

Atla värvate juures tungisid sõdureile kallale neid seal oodanud talupojad. Siin tabas kapten Bogutskit nii tugev hoop, et ta maha langes. Teda kaitsma rutanud viis sõdurit said haavata. Allohvitser Repnikov kirjeldas hiljem seda võitluse etappi järgmiselt: «Kui me taganemisel läksime läbi värvate, tormas meie peale jõuk talupoegi. Seejuures suruti kapten aasale paremal pool teed. Ma läksin kapteni järel, kellel laup oli veres, ja püüdsin uuesti püssi laadida. Kuna mind sel hetkel segasid kallaletungid talupoegade poolt, siis andsin ma ühele neist täägiga hoobi õlga; kuid sain ise samal ajal mitu hoop ja lõpuks murdsin läbi teiste sõdurite juurde. Ma nägin kaptenit, ja tema järel kaht sõdurit aasal, kes kiirustades läksid tee poole. Kuidas ta kinni püüti ja tapeti, seda ma ei pannud tähele.» Kuidas kapten Bogutski surma sai, see jäi omal ajal võimudele ja on praegugi teadmata. Nii ametlikes dokumentides kui ka rahvamälestustes pole aga säilinud andmeid selle kohta, et teda oleks tapetud röövimise eesmärgil.

Karistussalk, kes oli kaotanud ühe ohvitseri (Bogutski) surmasaannuna ja ühe ohvitseri (Laiming) ning 13 sõdurit haavatuina, jätkas taganemist ka siis, kui talupojad olid tema jälitamise lõpetanud. Umbes ühe versta kaugusel Mahtrast kohtuti appi ruttava teise rühmaga leitnant Vesselovski juhtimisel. Major Laimingi käsul, kes pidas neid jõude ebaküllaldasteks, taganesid mõlemad rühmad kiirustades läbi Atla, Kuimetsa, Habaja, Ojasoo ja Harmi Kose-Uuemõisa, kus asus 14. rood.

Sõdurite püssid külvasid aga ka taganemise ajal talupoegade hulka surma.

Mahtra ülestõusused langesid:

Kangur K u s t a s V a t t e r K a i u s t
Sulane M i h k e l P e n t K a i u s t
Rätsep P ä r e n V i l s o n K a i u s t
Peremees J ü r i T u l p M a i d l a s t
Peremees M i h k e l T e i n M a h t r a s t
Sulane J ü r i T o r k P u r i l a s t
Peremees M a r t M e t u s a l e m J u u r u s t

Saadud haavadesse surid:

Peremees K a a r e l K a b o k A t l a s t
Sulane J a a n L i c h o n k a J u u r u s t
Peremees H a n s R i c k m a n n M a i d l a s t
Peremees J a a n K r o o n M a i d l a s t

Ülestõusnute esimestes ridades langes taluperemees Adra Mihkel Tein. 30. mai hommikul Tertsise talu õues toimunud koosolekul oli tema esimesena öelnud, et tuleb abi kutsuda ja, kui vaja, mõisnike ja tsaarisoldatitega «sõda» pidada. Mahtralaste käskjalana käis ta Harmis ja Habajal.

Kui kõik mehed Mahtrasse sõtta ruttasid, ei andnud Adra Mihkli naisele Annele süda rahu. Ta tõttas mõisa, trügis läbi rahvasumma ja hakkas meest paluma, et ta koju tuleks. Jutustades sellest hiljem kohtunike ees, ütles Ann: «Talle ei meeldinud minu ilmumine ja ta saatis mu ära sõnadega: «Mine laste juurde.»» Kui kostsid esimesed paugud, varjas Ann Tein end aia taha. Niipea aga, kui põgenejad ja tagaajajad mõisa õuelt välja olid jooksnud, ruttas ka Ann väärvatest välja. Mõlemal pool Atlasse minevat teed lamasid raskesti haavatud või surnud talupojad. Teiste hulgas nägi Ann ka oma meest. Viimasel hetkel jõudis naine tema juurde. «Ta andis mulle kätt, jättis minuga jumalaga, öeldes paar sõna ja suri.»

Sõdurite tagaajamiselt tagasi pöörduvad talupojad ruttasid arveid õiendama vihatud mõisavalitseja Rosenbergiga. Tunginud valitsejamaajja, nõudsid nad, et «härrad ja kohtunikud» välja antaks. Rosenberg seletas, et need olevat juba ammu ära läinud. Selle peale teatasid talupojad, et kuna «sa oled siin härraste asemel, siis pead ka vastutama härraste eest...» Valitseja rabeles talupoegade käest lahti ja jooksis õue. Siin võeti ta uuesti kinni ja nüpendati teda karumarjapõõsa okstega edasi. Samal ajal ei puudutanud talupojad Rosenbergi alles äsja lapsevoodist tõusnud naist ja ta ema.

Pekstes valitsejat meenutasid talupojad talle neid piinu ja kannatusi, mis ta oli neile osaks lasknud saada. Mahtra peremehele Ado Andreile oli Rosenberg lubanud iga päev 40 vitsahoopi anda, kuni ta oma võlgujäänud teopäevad ära teeb. Nüüd ütles Ado Andrei Rosenbergi nüpendades: «Näed sa nüüd, sa tahtsid alati mind peksta, nüüd me tahame asja vastupidiseks pöörata...» Purila teomees Päärn Valk lõi varem Purilas valitsejaks olnud Rosenbergi sõnadega: «Te peksite varem mind, nüüd saate ise.» Enda naha päästmiseks juhatas Rosenberg talupoegi mõisa viinaaida kallale. Viina soovitas talupoegadel juua ka kõrtsmik Malm, kes mõisa vara päästa püüdes mõisaõuel askeldas.

Läbipekstud Rosenberg jäeti õuele lamama. Varjanud end mõnda aega oma majas, pääses valitseja hiljem põgenema, kusjuures teda jällegi aitasid need Mahtra taluperemehed, kes juba valitsejamajas Rosenbergi kaitsta ja teisi talupoegi «rahustada» olid püüdnud.

Vahepeal tegi mõisaviin ülestõusnute hulgas oma hävitustööd. Viinauimas ei kuulnud enam nende talupoegade sõna, kes arvasid, et nüüd tuleks ka teiste mõisate peale edasi minna. Paljud talupoegadest ei pidanud võitlust nimelt sugugi veel lõppenuks. Kuid mõisaviin ajas meeled peast ja Mahtrast edasi läks ainult osa talupoegi. Ka need ei jõudnud Atla ümbrusest kaugemale. Atla metsades olid nad kuni ööni vastu 4. juunit, mil nad ülekaalukate karistusvägede lähenedes laiali jooksid.

1858. aasta 2. juunil leidis Mahtra mõisa õues ja väljadel aset võitlus eesti talupoegade ja vene sõdurite vahel. Vene sõdurid olid

antud juhul mõisnike ja tsaarivõimu tummad tööriistad, kelle endi arvamust keegi ei küsinud ja kes ise mingit vaenu talupoegade vastu ei tundnud.

Talupoegade arvates olid sõdurid Mahtrasse saadetud «tsaari teadmata» ja vastu sõdurite enda tahtmist. Enne Mahtra ülestõusu levis talupoegade hulgas kuuldus, nagu oleksid sõdurid ise õhutanud talupoegi neile vastu hakkama. Nimelt olevat sõdurid talupoegadele rääkinud, et niipea «kui ükski talupoeg neid puudutab, lähevad nad ära». 2. juunil Mahtra mõisa õuele tunginud talupojad nõudsidki sõdureilt ainult seda, et nad ohvitserid ja kohtunikud välja annaksid, ka püssid ära annaksid ja ise minema läheksid.

Mahtra ülestõusu mahasurumise ajal näitasid sõdurid õige avalikult, et neile selline sõjaväeteenistus üsnagi vastumeelne on. Ülestõusu mahasurumist juhtiv kubermanguvalitsuse nõunik von Schwebs kurdab oma kirjades kubernerile, et sõdurid täidavad tema käske ilmse vastumeelsusega. 4. juunil palus ta garnisonipataljoni sõdurid Mahtrast ära viia, kuna nad «enam kui ebakindlad on».

Kohalike võimude lootus sõdurite kaudu ülestõusust osavõtnute jälile saada läks täiesti luhta. 7. juunil näidati Mahtras puruks löödud poolroodu sõdureile 57 talupoega Kaiu mõisast, ja ainult kolmele neist osutasid sõdurid kui ülestõusust osavõtnuile. Väärrib märkimist, et isegi kohtuotsuse andmeil võttis ülestõusust osa aga 23 Kaiu talupoega. 12. juunil asetati sõduritega vastamisi 48 talupoega Juuru, Atla, Järlepa, Härkla ja Hagudi mõisast ning neist sõdurid «tundsid ära» ainult ühe.

Võitlusest talupoegadega võttis osa 50 sõdurit, peaaegu kõiki neid tabasid talupoegade teibahoobid ja 13 sõdurit sai haavata. Kuid kogu juurdluse ajal ainult üks sõdur tervest poolroodust osutas ühele talupojale, kes olevat teda teibaga löönud. Kui sõdurid oleksid näidanud kas või mõnele talupojale, kes neid löi, siis võiks arvata, et ülejäänuid nad võitluse ägeduses lihtsalt ei pannud tähele või unustasid nad. Kuid selline peaaegu täielik vaikimine kõneleb selle poolt, et ise lihtsaist talupoegadest pärinevad sõdurid püüdsid ülestõusust osavõtnute isikuid varjata.

Õigesse valgusesse on need sündmused asetatud ka rahvamälestustes. Jaan Saalvergi poolt 1896. aastal Jüri kihelkonnas üles kirjutatud mälestustes räägitakse: «Kui sõjavägi Mahtrasse läinud, nutnud soldatid ise tee peal. Kurna-Pinna perenaine läinud linna ja küsinud, miks soldatid nutavad. Nad vastanud: meie peame oma vendasi minema tapma.»

Mahtra sõda kutsus esile üllatuse ja hirmu mitte ainult Eestimaa kubermangus ja Tallinnas, vaid ka Peterburis.

Harjumaa mõisnikud päästsid end põgenemisega Tallinna. Mahtra mõisa omaniku isa Purila mõisnik Helffreich teatas 2. juunil kirja teel kubernerile: «Täna kell 11 algas seal selline lahing, et kaks

ohvitseri on tapetud. Üks Purila sulane laskis majori maha, kuid lasti ise sõduri poolt maha... valitseja Rosenberg on peaaegu surnuks pekstud. Õu olevat kaetud laipade ja haavatutega...»

Ehmunud kuberner saatis Peterburi järgmise telegrammi: «Kariistusvahendid ei aidanud, läks võitluseks Mahtra mõisas, 50 versta Tallinnast, talupoegade poolt tapetud 14 alamväelast ja 1 ohvitser, haavatud staabiohvitser ja palju alamväelasi, teadete järgi on ässitajad nähtavasti teenistusest vabastatud madrused. Praegu on saadetud tugevdamiseks veel 800 meest, rohkem saata ei ole võimalik, palun tungivalt anda korraldus otsekohe kuni 2000 mehe saatmiseks siia aurulaevaga.»

Paldiskist ruttas Tallinna tsaari vend suuradmiral Konstantin, kelle korraldusel asusid Tallinnast Kroonlinna poole teele sõjalaev «Viiburi» ja korvett «Bajaan». 3. juunil teatas Konstantin telegraafi teel otse tsaarile, et need laevad koos Kroonlinnas juba asuva «Kamtšatkaga» võivad peale võtta kaks pataljoni ja need kiires korras Tallinna toimetada.

Aleksander II komandeeris Eestimaa kubermangu oma tiibadjuutandi kindralmajor N. V. Issakovi. Ühtlasi andis ta käsu vajaduse korral Tallinna saata neli pataljoni esimese armeekorpuse reservdiviisist. 4. juuni õhtuks jõudsid kiirmarsil kohaleruttavad pataljonid Oranienbaumi, samaks ajaks jõudis sinna ka neljast suurtükist koosnev patarei. Kontradmiraal N. K. Krabbe teatas 4. juunil sõjaministrile, et ta on valmis sõjalaeva «Viiburi», korveti «Bajaan» ning aurulaevadega «Kamtšatka» ja «Smelõi» iga hetk Kroonlinnast väljuma ja Oranienbaumis dessandi peale võtma.

Oranienbaumis istusid sõdurid tulelökete ümber, väeosade laevadele laadimiseks olid koostatud juba erilised instruksioonid. Oodati veel ainult tsaari erikorraldusi, et dessant Eestimaale paisata.

6. juuni keskööl saatis tiibadjutant Issakov tsaarile telegrammi, milles ta teatas, et talupoegade vastupanu on murtud ja «...võib-olla saab läbi ilma dessandita Peterburist». Samal ajal raporteeris ka Laadoga jalaväepolgu neljanda reservpataljoni ülem polkovnik von der Brincken tsaarile, et 12 sõdurit, keda esialgu loeti Mahtras langenuiks, ilmusid 6. juunil tagasi oma väeosas. Kõige selle tagajärjel otsustati dessant saatmata jätta.

Samal ajal jätkas kuberner Joh. v. Grünewaldt kõigi kohapealsete sõjaliste jõudude mobiliseerimist ülestõusu mahasurumiseks. 3. juunil pöördus ta Tallinna sõjakubernerini poole palvega saata Lõuna-Harjumaa haagikohtuniku käsutusse «nii suur arv kui võimalik sõdureid siin asuvaist pataljonidest...» Väed väljusid Tallinnast kahes kolonnis: üks Paide poole minevat maanteed mööda Kose-Uuemõisa suunas, teine Raudalu maanteed mööda Mahtra suunas. Vasakpoolse kolonni ülemaks määras kuberner riiginõunik F. G. A. v. Schwebsi, parempoolse kolonni ülemaks käsundus-

kuberneri, et käärimine jätkub, kuna ülestõus Mahtras «oli sügaval ja kaua tagasi hoitud raevu väljapurskeks».

Samal päeval saabus Mahtrasse tiibadjutant kindralmajor Issakov ning algas ülestõusust osavõtmises kahtlustatute vangistamine ja ülekuulamine. Vangistatud talupoegi hoiti kinni Kuimetsa mõisakeldris, mis oli nii kitsas, et ei jätkunud ruumi kõigile talupoegadele maha heitmisekski. Ülekuulamise ajal talupoegi sõimati ja ähvardati.

Mahtra ülestõusu suutsid võimud küll maha suruda, eesti talupoegade võitlustahet aga mitte.

Juuni keskel kurtsid mõisnikud kogu kubermangus, et ka nende talupojad on oma südames Mahtra ülestõusnute poolt. Talurahva hulgas püsisid visad kuuldused, et Eestimaal asuvad väed on sinna saadetud mitte keisri, vaid sakste poolt. Kui aga tuleb üldine ülestõus, siis ei pea ka see vägi enam vastu, räägiti rahva hulgas. Eriti vihatud mõisnike aadressil kõlasid ähvardused, et ka nende juures tuleb «Mahtra».

Otsekohe pärast Mahtra ülestõusu puhkesid vastuhakud Seli, Haabersti, Humala, Rahula, Kihlevere ja Vanamõisa mõisas.

Uued massilised talurahva rahutused puhkesid aga juuni teisel poolel, siis kui mõisad hakkasid abiteolisi nõudma heinaniitmisele ja viljakoristusele.

Ülestõus Mahtras oli eesti talupoegadele veel kord õpetanud, et üksmeelse väljaastumisega võib mõisnikele kätte maksta vähemalt osa kannatuste eest, mida talupojad nende käest tunda olid saanud. Soov korraldada enda juures «uus Mahtra» paistab selgesti läbi paljudest suve teisel poolel toimunud rahutustest. Karinu ja Maardu mõisas aset leidnud vastuhakkudest on säilinud dokumentaalsed andmed selle kohta, et talupojad seal ähvardasid korraldada «Mahtra».

Kuna juuni alguses Harjumaa sõjavägedega üle ujutati, kandus nüüd rahutuste raskuspunkt kubermangu keskosast ta äärealadele — Hiiu saarele ja idaossa (Järva- ja Virumaale). Juuni lõpust juuli keskpaigani näitasid talurahva rahutustes kõige suuremat aktiivsust üles teosulased. Nad hakkasid heinamaal vastu kupjale või mõisnikule, kui viimased neid peksta tahtsid. Hiiu saarel vähendasid teomehed mitmes mõisas heinatööl oma «söömavahetükke» ja mõisnikud olid sunnitud sellega leppima, et heinatöö hoopis seisma ei jääks. Kui kohalesaadetud kubermanguvalitsuse ametnik Eberhard püüdis neid «korrale kutsuda», vastasid talle Putkaste mõisa teomehed, et kuna neile ka «uue seadusega» kergendusi ei antud, siis «võtsid nad need endale ise». Kui Eberhard ähvardas lasta kohale saata sõjaväe, vastasid talupojad, et tulevad toime ka sellega.

Juuli keskpaiku võttis talurahva klassivõitlus eriti suure ulatuse ja teravuse. Uuesti astusid massiliselt välja teorenditalude peremehed

ja uuesti haarasid rahutused ka kubermangu keskosa. Talurahva vastuhakud puhkesid nii sageli, et kohalikel võimudel tuli puudus sõjavägedest. Kuu teisel poolel hakkasid aga kohale jõudma abiväed Liivimaalt ja Peterburist.

Hiiumaalt levisid rahutused juuli keskpaiku Läänemaa rannikule, kus talupojad loobusid abiteo tegemisest. Ka Ida-Järvamaal keelduti mitmes mõisas abitegu tegemast. Kui Võhmuta mõisa taluperemehed 14. juulil mõisa läksid, teatas peremees Mart Münd mõisnikule: «Jumal löi nii saksad kui talupojad ja ei tee nende vahel mingit vahet — igaüks töötab enda ja oma laste jaoks.» Roosna mõisas tegid talupojad 26. juulil katse vastu hakata haagikohtunikule ja kasakakomandole.

Kõige teravamad vastuhakud puhkesid aga jällegi kubermangu keskosas. 13. juulil läksid Maardu talupojad mõisa ja töid sealt ära mõisa loomi talitavad korrategolised. Siinjuures ähvardasid nad ka endi juures «Mahtra» korraldada ja kui vaja «põlvini veres sumada». 21. juulil tegid Kolga mõisa rannatalupojad katse haagikohtunikule kallale tungida, kes üht neist kepiga peksma oli hakanud. Peningi mõisa saadeti talupoegade vastuhakku maha suruma 100 sõdurit. 26. juuli õhtul ilmusid mõisaõue aga kõik Peningi valla naised ja hoolimata sellest, et mõisahäärberi ette olid rivistatud sõdurid, käitusid õige sõjakalt. Neid «rahustada» püüdma vallatalitaja tahtsid nad läbi peksta ja tal ametimärgi kaelast ära rebida; kubermanguvalitsuse ametnikule karjusid nad, et lähevad kõik, koos lastega, keisri juurde.

«Päevast päeva tõusis rahva palavikuline erutus ja saavutas sellise tugevuse, et oli kuulda avalikke ähvardusi verevalamise möödapääsmatusest,» kirjutas nende päevade kohta selleaegne Kuusalu pastor Ahrens. «Kogu maal oli kokku kuhjatud lõhkeainet ja üksainuski säde oleks esile kutsunud kohutavaima plahvatuse.»

Võimud vastasid talurahva rahutuste uuele tõusule karistussalkade küladesse saatmise ja massiliste peksukaristustega. Eriti rõhuvalt mõjus sõjavägede sundmajutamine küladesse, mille puhul talupoeg pidi oma viimase leiva sõdurite toitmiseks andma. Julmade karistuste hulka, millega talupoegade vastupanu püüti murda, kuulus ka Tallinna kubermanguvalitsusse kaebama tulnud Anija ja Kurisoo talupoegade metsik peksmine Vene turul 21. juulil.

Augustis hakkasid talurahva rahutused vaibuma, vastuhakud leidsid aset veel vaid üksikuis mõisates.

1858. aasta rahutuste mahasurumist taheti võimude poolt kroonida «peasüüdlaste» avaliku ja julma karistamisega. «Peasüüdlasteks» aga loeti Mahtra ülestõusust osavõtnuid.

Tsaari erikorraldusega moodustatud sõjakohus mõistis Mahtra ülestõusu asjus kohtu alla antud 65-st talupojast 59 surma mahalaskmise läbi.

Nii ebainimlikku otsust ei juletud aga siiski ellu viia. Pealegi püüdsid nii tsaar kui ka kohalikud võimud selle otsuse pehmendamisega rahva hulgas populaarsust võita. Kuid ka pärast pehmendamist oli kohtuotsus vägagi karm.

Mahtra ülestõusust osavõtmise eest said karistada: *

peremees Ado Andrei Mahtrast, 1858. aastal 43 aastat vana sulane Peeter Olander Kaiust, 27 aastat vana	1000 hoopi kadalippu ja 20 aastat sunnitööd
sulane Hans Piller Kaiust, 31 aastat vana sulane Jaak Kastan Mahtrast	600 hoopi kadalippu ja 6 aastat sunnitööd
sulane Otto Olander Kaiust	600 hoopi kadalippu ja 5 aastat sunnitööd
sulane Ado Trost Kaiust	600 hoopi kadalippu ja 6 aastat sunnitööd
sulane Mihkel Baumann Juurust, 35 aastat vana	600 hoopi kadalippu ja 5 aastat sunnitööd
peremees Jaan (Jüri?) Kroon Maidlast	600 hoopi kadalippu ja 6 aastat sunnitööd
peremees Arusepa Daniel Schmiedeberg Mahtrast, 38 aastat vana	400 hoopi kadalippu ja
peremees Mäe Daniel Schmiedeberg Mahtrast, 36 aastat vana	Siberisse asumisele saatmine
peremees Oti Jüri Rosenmäe Mahtrast, 35 aastat vana	
peremees Juhan Reinvert Mahtrast	
talitaja Hans Tertsius Mahtrast, 36 aastat vana	100 hoopi kadalippu ja Siberisse asumisele saatmine
sulane Mart (Karl) Klemmer Kaiust, 28 aastat vana	100 hoopi kadalippu ja 6 aastat sunnitööd või Siberisse asumisele saatmine
peremees Hindrek Pill Kaiust	
sulane Tõnu Lang Kaiust	
peremees Päärn Elmann Kaiust, 43 aastat vana	
sulane Jüri Nikkolo Juurust, 24 aastat vana	
peremees Jaan Baumann Juurust, 23 aastat vana	
sulane Hans Laur Purilast, 24 aastat vana	
sulane Päärn Valk Purilast, 19 aastat vana	
peremees Jüri Mursa Harmist	
sulane Mihkel Ots Kuimetsast, 23 aastat vana	
peremees Reino Jaan Mats Mahtrast, 43 aastat vana	80 hoopi kadalippu ja 4 aastat sunnitööd või Siberisse asumisele saatmine
peremees Hans Till Mahtrast, 36 aastat vana	
sulane Koidu Hans Kullerkupp Mahtrast, 45 aastat vana	

* Talupoegade nimed on toodud sellises järjekorras, nagu nad esinesid kohtuotsuses.

peremees Priidik Ott (Otns) Mahtrast, 31 aastat vana	80 hoopi kadalippu ja 4 aastat sunnitööd või Siberisse asumisele saatmine
peremees Hindrik Pabelson (Paavelson) Maht-rast, 29 aastat vana	
sulane Jüri Obermann Kaiust, 25 aastat vana	70 hoopi kadalippu ja 2 aastat sunnitööd või Siberisse asumisele saatmine
peremees Prits Lang Kaiust, 35 aastat vana	
peremees Hans Errin Kaiust, 30 aastat vana	
sulane Hans Käsper Purilast, 24 aastat vana	
peremees Jaan Vinter Purilast, 33 aastat vana	
sulane Kaarel Andresmann Purilast	
sulane Jaan Liiv Mahtrast, 21 aastat vana	50 hoopi kadalippu
peremees Jaan Paulus (Pauls) Kaiust, 32 aastat vana	70 hoopi kadalippu
sulane Mart Gutmann Juurust, 30 aastat vana	
sulane Mart Mühlmann Harmist	50 hoopi kadalippu
sulane Kaarel Ahma Harmist	
peremees Noore Tõnu Hans Kullerkupp Mahtrast	
sulane Tõno Pabelson (Paavelson) Mahtrast	vabastati karistusest
sulane Jüri Sille Kaiust, 29 aastat vana	
sulane Mart Toll Kaiust	
talitaja Tõnis Laur Purilast, 31 aastat vana	50 hoopi kadalippu
peremees Priidik Kastan Mahtrast, 50 aastat vana	6 kuud vanglakaristust
peremees Hindrek Ader Mahtrast, 56 aastat vana	
peremees Jaan Ustel Mahtrast, 45 aastat vana	
peremees Prits Vadder (Vatter) Kaiust, 25 aastat vana	loeti karistuseks eeluuri-mise ajal vanglas viibitud aeg.
peremees Jüri Kütsin (Kütsen) Kaiust, 33 aastat vana	
peremees Mats Illistom (Illiston) Kaiust	
peremees Jaan Vundermann Kaiust, 33 aastat vana	
sulane Jaan Piil (Piller) Kaiust, 34 aastat vana	
sulane Mats Piil Kaiust, 27 aastat vana	
peremees Juhan Nurk Kaiust, 20 aastat vana	
sulane Mihkel Klammer (Klemmer) Kaiust, 23 aastat vana	
sulane Mats Trost Kaiust, 23 aastat vana	
peremees Tõno Amberg (Asberg) Kaiust, 19 aastat vana	
peremees Otto Lesmann Mahtrast, 47 aastat vana	
sulane Ado Peber Atlast, 25 aastat vana	
peremees Jüri Uit Mahtrast, 25 aastat vana	vabastati karistusest
sulane Tits Rodemann Höredalt, 24 aastat vana	
sulane Jaan Pestel (Penter) Kaiust, 31 aastat vana	
talitaja Jüri Näpp Atlast, 57 aastat vana	
talitaja Hans Piip (Piiper) Maidlast, 40 aastat vana	
talitaja abi Madis Veimer Atlast, 33 aastat vana	

виковини прилаганно Къваловства. Пъкъ
 Подманна во воровствъ у еднаго, по не пока-
 залию, Къкъда стило Кръстовашия, славяно
 похвалит на дороговъ въ похвалит отъ Къф-
 терса, въ дель славяношасоу тавъ сродушас-
 вил, Сродушасилъ каловъ въ золотомъ Чинъ похвалит
 оградиласил у Угровитилъ напоядаласил
 на таво Кръстовашия. Пъкъ сороди Къкъда
 Къкъда Къкъда Къкъда и Къкъда Къкъда
 въ частий въ разоручиласил славяношасил, Славяно
 о напоядаласил Къкъда Къкъда Къкъда, сроду-
 шасил сродушасил и не дохвалит отовъ
 Къваловства. — И по тавоу Сродушасил:
 Подушасилъ Къкъда Къкъда: 1. Къкъда Къкъда
 2. Къкъда Къкъда, 3. Къкъда Къкъда, 4. Къкъда Къкъда
 5. Къкъда Къкъда, 6. Къкъда Къкъда, 7. Къкъда
 Къкъда Къкъда, 8. Къкъда Къкъда,
 9. Къкъда Къкъда, 10. Къкъда Къкъда Къкъда,
 11. Къкъда Къкъда, 12. Къкъда Къкъда, 13. Къкъда Къкъда
 14. Къкъда Къкъда Къкъда, 15. Къкъда Къкъда
 Къкъда, 16. Къкъда Къкъда, 17. Къкъда Къкъда
 Къкъда, 18. Къкъда Къкъда, 19. Къкъда Къкъда
 Къкъда, 20. Къкъда Къкъда, 21. Къкъда Къкъда,
 22. Къкъда Къкъда Къкъда, 23. Къкъда Къкъда
 24. Къкъда Къкъда, 25. Къкъда Къкъда Къкъда,
 26. Къкъда Къкъда Къкъда, 27. Къкъда
 Къкъда, 28. Къкъда Къкъда Къкъда,

29. Къкъда Къкъда, 30. Къкъда Къкъда
 Къкъда, 31. Къкъда Къкъда Къкъда, 32. Къкъда Къкъда
 Къкъда 33. Къкъда Къкъда Къкъда Къкъда,
 34. Къкъда Къкъда Къкъда, 35. Къкъда Къкъда
 Къкъда Къкъда, 36. Къкъда Къкъда Къкъда, 37. Къкъда
 Къкъда Къкъда, 38. Къкъда Къкъда Къкъда
 39. Къкъда Къкъда Къкъда, 40. Къкъда Къкъда
 Къкъда, 41. Къкъда Къкъда, 42. Къкъда Къкъда
 Къкъда, 43. Къкъда Къкъда, 44. Къкъда Къкъда
 45. Къкъда Къкъда, Къкъда Къкъда, 46. Къкъда
 Къкъда, 47. Къкъда Къкъда Къкъда, 48.
 Къкъда Къкъда, 49. Къкъда Къкъда, 50. Къкъда Къкъда
 Къкъда, 51. Къкъда Къкъда Къкъда, 52. Къкъда
 Къкъда Къкъда Къкъда, 53. Къкъда Къкъда
 Къкъда Къкъда, 54. Къкъда Къкъда Къкъда
 Къкъда, 55. Къкъда Къкъда Къкъда
 Къкъда, 56. Къкъда Къкъда, 57. Къкъда
 Къкъда, 58. Къкъда Къкъда, 59. Къкъда
 Къкъда и 60. Къкъда Къкъда; — на основани
 Славяношасилъ Къкъда Къкъда I. стр. 605. 606.
 608. 609. 634. 635. 638. Къкъда Къкъда
 Къкъда и Къкъда Къкъда, по славяношасилъ 644 от
 Къкъда Къкъда и Къкъда въ Къкъда Къкъда
 и Къкъда Къкъда Къкъда Къкъда на Къкъда
 Къкъда Къкъда, Къкъда Къкъда Къкъда отъ
 Къкъда Къкъда Къкъда и Къкъда Къкъда. —
 61. Къкъда Къкъда Къкъда, на ос-
 новани тавъ не Къкъда и Къкъда

Karistuse täideviimise päevaks — 10. veebruariks 1859 — koon-
 dati Mahtra ümbrusesse tähelepanдавad sõjalised jõud. Süüdimõis-
 tetud toimetati Mahtrasse 400 garnisonipataljoni sõduri, 28 kasaka
 ja 6 ratsasandarmi valve all. Samal ajal saabus teist teed kaudu
 Mahtrasse 100 Laadoga polgu sõdurit. Mahtra ümbrusesse oli koon-
 datud sel ajal veel Schlüsselburgi polgu kaks roodu ja Olonetsi polgu
 kaks roodu. Ülestõusust osavõtnute karistamist «julgestas» seega üle
 900 sõduri.

Kuna polnud teada, kas karistatavad julma peksu üle elavad, võeti
 nad Tallinnas vanglas enne teele asumist armulauale. 43 inimese
 hulgast käisid armulaual ainult 15 (Rosenmäe, Reinvert ja Paavelson
 Mahtrast ning Peeter Olander Kaiust keeldusid armulauast). Enne
 karistamist andsid talupojad ära ka oma raha. Seda leidis ainult
 üheksal neist — kokku 4 rubla ja 1 kopikas.

Ст. 272, наказанъ штицрутениами чрезъ пятъ
сотъ селоватъ въ разѣ и сослать въ Арстанай
сей роты на три года, 62. Юлиа Тодинава,
на основаніи тѣхъ же кнѣи и устава ст.
578. наказанъ штицрутениами чрезъ пятъ
сотъ селоватъ три года 63. Николае топчи
Ферма, 64. Николае Александръ Велимира, и 65.
Танко Тейна, на основаніи тѣхъ же кнѣи
и устава ст. 196. наказанъ штицрутениами
чрезъ пятъ сотъ селоватъ и джугу; въ про-
тивъ роженіи это и уростъ погудимыи
Шимиліи уредаетъ во-внесте и днаго-
смотроуи Двоссиско Навалисоста]. —
Делителъ въ Телитъ . 27. Указъ 1858 года..

имъ: О. фонъ Кучинъ.

имъ Ф. фонъ Шверинъ

Членъ Комитета въ Архангельскѣ

Членъ С. Д. въ Архангельскѣ

Членъ Комит. въ Архангельскѣ

Членъ Комит. въ Архангельскѣ

Членъ Комит. въ Архангельскѣ

Членъ Комит. въ Архангельскѣ

Mahtra ülestõusu asjus langetatud sõjakohtu otsus
ülestõusust osavõtnute mahalaskmise kohta.

«Igga hing heitko ennast üllematte alla, kellel keige üllem mele-
wald on,» manitses Juuru pastor Berg oma kõnes karistatavaid ja
kokku kogunenud talupoegi, «sest üllemaid ep olle muido kui Jum-
malast; agga kes üllemad on, need on Jummalast seatud. Kes nüüd
üllematte wasto paneb, se panneb Jummalast seädmissesse wasto, agga
kes wasto pannewad, need saadawad eneste peale nuhtlust.»

Mõisnike tahtel, tsaari korraldusel ja kiriku õnnistusel algas üles-
tõusnute julm peksmine. Arhiivis säilinud nn. karistuslehtedest on
näha, et peaaegu kõik talupojad said kätte neile määratud arvu
hoope. Erandi moodustasid ainult Hans Kullerkupp ja Hindrik Paa-
velson, kes said esimene vaid 24 ja teine 70 hoop (määratud oli kum-
malegi 80 hoop). Nähtavasti nõrkemad nad peksjate kätte. Tuhande
hoobi saamisele määratud talupojad Ado Andrei ja Peeter Olander
kannatasid selle ebainimliku karistuse aga lõpuni ära.

T r a h w i d,

mis Suur Keisri Tsera, Kindral-Kuberneri-Tsera arvamist mööda, nende talupoega-
dele on mõistnud, talle selle mäsamise poolest süüd on, mis 1838 aastal 2. Jaani-tuu
päeval Mahtra-mõisas sündinud.

N	Rahva allast	N i m e d	T r a h w
1 2	Mahtra Kaio	Ado Andrei Peter Dlander	Kadalippu, kumgi 1000 hoopri; nemad kaotawad kõik oma seisuse digused ja saawad 20 aasta peale kõige rangema wangitööde mägebe sisse arasaadetud, ja kui se aeg üle on, seadust mööda Siberi-maale asutud.
3 4 5 6 7 8	Mahtra " " Kaio " " Tuuru Kaibla	Hans Piller Jaak Kestan (Kastor) Matfi Otto Dlander Ado Trost Nikol Baumann Jaak Kroon (Kran)	Kadalippu, igakuks 600 hoopri; nemad kaotawad kõik oma seisuse digused ja saawad ränga wangitööde kroono; wabrikutesse arasaadetud: Piller, Kestan, Trost ja Kroon 6 aasta peale, Dlander ja Baumann 5 aasta peale, ja kui se aeg üle on, seadust mööda Siberi-maale asutud.
9 10 11 12	Mahtra " " " " " "	Arroseppa Daniel Schmiedeberg Näe Daniel Schmiedeberg Otto Jürri Rosenmä Loma Juhhan Reinwert (Reinwert).	Kadalippu, igakuks 400 hoopri; nemad kaotawad kõik oma seisuse digused ja saawad Siberi-maale kõige laugema kohtadesse arasaadetud.
13	Mahtra	Gubine Tallitaja Hans Tertius	Kadalippu 100 hoopri; tema kaotab kõik oma seisuse digused ja saab Siberi-maale kuusi liigema kohta arasaadetud.
14 15 16 17 18 19 20 21 22 23	Kaio " " " " " " Tuuru " " Purrila " " Harmi Kuimeisa	Mart Klemmer Kõrsto Hindrik Piil (Matkpiil) Lõnno Lang Päärn Gilmann (Gilmann) Jago Jürri Riffolo Seppa Jaan Beumann Ustallo Hans Lour Päärn Bolk (Balk) Jago Jürri Rurfa Nikol Ots (Otsa)	Igaküls 100 witsahoopri; nemad kaotawad kõik oma isearalised digused, mis neil isegi oma kohta ja oma seisuse poolest olnud, ja saawad Inseent-wäe wangl-raudtööde 6 aasta peale arasaadetud; kui se aeg üle on, saawad nemad seadust mööda Siberi-maale asutud, aga kui keegi neist senna wangitööde ei toiba, siis selle läest wõetakse kõik tema seisuse digused ära, ja tema saadetakse Siberi-maale ajajaks.
24 25 26 27 28	Mahtra " " " " " " " "	Reino Jaan Mats (Matfi) Koido Hans Ill (Illi) Waino Hans Kullertup Jago Hindrik Pabelson (Pawel) Perte Pribil Ot (Otens) son)	Igaküls 80 witsahoopri; saawad sellesamma wangitööde 4 aasta peale arasaadetud, ning kaotawad nõndasammoti kõik oma isearalised digused.
29 30 31 32 33 34	Kaio " " " " Purrila " " " "	Jürri Obermann Karto Hans Errin Prits Lang Hans Kasper Repsu Jaan Winter Ustallo Karel Andreemann	Igaküls 70 witsahoopri; saawad sellesamma wangitööde 2 aasta peale arasaadetud, ning kaotawad nõndasammoti kõik oma isearalised digused.
35 36	Kaio Tuuru	Wadde Jaan Paulus (Pauls) Seppa Mart Gutmann	70 witsahoopri.

Ajalehes «Maa walla
Kuulutaja» 1859. aastal
ilmunud teadaanne.

tatus, organiseerimatus, ebateadlikkus. Mahtra sõja päevil puudus eesti talupojal veel ustav ja hästi organiseeritud juht ning võitluskaaslane töölisklassi näol.

Kuigi talupojad maha suruti, jäi mõisnike ja tsaariametnike hingsoppi pesitsema Mahtra sõjaga esile kutsutud hirm.

Kui suure ehmatuses ülestõus Mahtras õieti esile kutsus, sellest räägivad kujukalt järgmised faktid. Ülestõusu mahasurumist saadeti juhtima kaks kubermanguvalitsuse ametnikku — Steinbach ja Schwebs. Esimest neist tabas üleelatud hirmu ja pingutuste tagajärjel meeltesegadus ning ta viibis aasta otsa ravil, enne kui ta oma «närvipalavikust» vabanes. Teine neist saabus Tallinna tagasi, ta enda sõnade järgi, «täieliku varemene».

Rüütelkonna poolt Mahtra ülestõusu mahasurumisest osa võtma komandeeritud mõisnik Mohrenschildt väljendas oma hirmu ühes ettekandes järgmiste sõnadega: «... meie vaikne, töökas maarahvas muutus mõne nädala jooksul tooreks ja fanaatiliseks. Kes võis seda oodata! Siiamaani aitas kahest-kolmest sõdurist, et hilinejaid karistuste abil sundida oma kohustusi täitma, nüüd aga tungivad nad poolroodu kallale. Kes võis Mahtra sündmusi ette aimata!» Ja edasi mõtleb ta hirmuga tulevikule: «Eestlane oma flegmaatilise iseloomuga näitas üles kollektiivset vaimu. Mõne tunni jooksul mitmed sajad järgnevad üksikute üleskutsele. Kas ei tule siin tahes-tahtmata eeldada salajast, laialt hargnenud salanõu, mis Mahtras ainult liiga vara esile purskas.» Mahtra tulekahju kumas viirastusid mõisnikele kogu maad haarava talurahvasõja leegid.

Ka Peterburis oli Mahtra ülestõus suureks ehmatuses paljudelegi riigitegelastele.

Suure Venemaa isevalitseja Aleksander II ei suutnud maha suruda teatud ebamugavuse tunnet, kui ta 12. juulil oma jutuaajamise ajal Eestimaa mõisnike eestseisja — rüütelkonna pealik krahv A. Keyserlingiga meenutas ülestõusu Mahtras. «Esiailgu tabas see teade mind väga ebameeldivalt,» kurtis ta krahvile. Tsaarile ei tahtnud kuidagi pähe mahtuda mõte, et tema sõdurid olid Mahtras lihtsate talupoegade käest lüüa saanud. Süüdi olid tema arvates ohvitserid, kes olivat valesti tegutsenud. Talupoegi oleks nimelt pidanud hakkama juba kauge maa pealt tulistama. Tsaari nõrdimus oli aga segatud hirmuga. Uued rahutused tuleb igal tingimusel ära hoida, rõhutas ta rüütelkonna pealikule, isegi siis, kui selle huvides peaks talupoegadele mõningaid järeleandmisi tegema.

Eriti suureks ehmatuses oli Mahtra ülestõus kohtuminister krahv Paninile, kelle naine viibis just sel suvel külas Tiesenhausenite krahviperekonna juures Seli mõisas, mitte kaugel Mahtrast. «Muretseva abikaasana» saatis kohtuminister 3. ja 4. juunil Eestimaale mitu telegrammi, et teada saada, kas «metsikud talupojad» ta naise ellu on jätnud.

Исключительный список

По Высочайшему повелению командир
 милиции крестовых Соматской губернии
 капитан Кай Петер Оландер за участие
 в битвах противу Восточной и Южной
 Финляндии сего чина в 10. разе участвовал
 в битвах войск собранных в горах Мад-
 мерь прогнал Шведскую армию в про-
 сущности наших чрез 100 миль в горах
 во восточной части Сибирского вост-
 ного края наших. Деревня с Кармпер от
 10. мая 1859 года.

Капитан Кай Петер Оландер
 4-й роты 1-го батальона 1-го Сибирского
 пехотного полка 1-й бригады 1-й
 дивизии 1-го корпуса 1-й армии
 Императорского Величества
 Александровича

Морской Дарья
 Князь Херцог
 Камарат Абдуллаев
 Криворожский
 Олександрович
 Зюльковский
 Степанович

Tema Majesteedi poolt kinnitatud karistus-
 lehe järgi on Eestimaa kubermangu Kaiu mõisa
 talupoeg Peeter Olander võimudele ja
 sõjaväekomandole vastuhakkamise eest sel kuu-
 päeval kell 10 hommikul Mahtra külasse kogu-
 nenu sõjaväeosa poolt, meie juuresolekul, aetud
 kepihoopidega läbi 100 inimese kümme korda,
 mida tõendame oma allkirjadega. Mahtra küla,
 veebruarikuu 10. päeval 1859. aastal.

Sõjaväeosa ülem major Sovrimovitš

Laadoga polgu 4. reservpataljoni major Reva
 Staabikapten Arepjev

Staabikapten parun Schulz

Staabikapten (allkiri mitteloetav)

Leitnant Danilovitš

Alamkapten Volnitski

Kornet Nasarov

Kapten Lovtsevitš

Lipnik Andrijevski

Alamleitnant Galahhov

Alamleitnant (allkiri mitteloetav)

Lipnik Solov

(Karistuslehe teisel küljel)

Haagikohtunik von Helffreich

Haagikohtunik von Ruckteschell

Doktor med. Haller

Lipnik Issakovitš

Pataljoni arst Semiogradski

Karistusleht, mille
 põhjal Peeter Olandrile
 anti 1000 hoopi
 kadalippu.

Mahtra ülestõusu tagajärjel muutus tsaari-Venemaa kõrgema sea-
 dusandliku organi Riiginõukogu esimees vürst Orlov balti parunite
 veendunud pooldajast nende veendunud vastaseks. Veel 1857. aastal
 arvas ta, et Venemaal tuleb talupojad vabastada Balti kuberman-
 gude eeskujul. Juba 1860. aastal kritiseeris ta aga teravalt Liivimaa
 mõisnike poolt esitatud uue talurahvaseaduse projekti ja Balti eri-
 korda üldse, meenutades siinjuures 1858. aasta «kurbi asjaolusid».

Ka pärast 1858. aastat ei tahtnud enamik Eestimaa kubermangu
 mõisnikest loobuda neile südamelähedasest teoorjusest. Kuid valitsus
 hakkas nüüd paruneilt nõudma järeleandmiste tegemist. Tsaarivalit-
 sus pidi arvestama seda, et kõikjal Vene riigis puhkesid sel ajal
 talurahva rahutused, mis muutsid revolutsiooni ohu nii käegakatsu-
 tavaks, et me võime rääkida sel ajal küpsenud revolutsioonilisest

situatsioonist. Vene rahva ja teiste Venemaa rahvaste antifeodaalse võitluse tõus kümnekordistas hoobi jõu, mille Mahtra sõda oli andnud balti parunite reaktsioonilistele positsioonidele. Rahvahulkade klassivõitluse survele oldi sunnitud minema kodanlike reformide teele ka Balti kubermangudes.

1863. aastal välja antud uue passikorraldusega suurendati eesti talupoegade liikumisvabadust. 1865. aastal kaotati ära balti parunel seni olnud õigus oma talupoegadele ihunuhtlust jagada. 1866. aastal kehtestatud uus vallaseadus piiras mõisniku omavoli talurahva kogukonna suhtes. 1868. aasta jüripäevast keelati rendilepingute sõlmimine teoorjuse peale.

Teiselt poolt avaldasid 1858. aasta talurahvarahutused teatud mõju ka tsaarivalitsuse poliitikale vene talupoegade pärisorjusest vabastamise ettevalmistamisel. 1858. aastal Eestimaa kubermangus aset leidnud sündmused nagu näitasid tsaarivalitsusele, mida on karta, kui välja kuulutatakse seadus, mis talupoegade olukorda sugugi ei paranda.

1858. aastal leidsid kogu Vene riigis kõige tugevamad talurahva rahutused aset Eestimaa kubermangus. Ajaloolase M. V. Kukuškina andmeil puhkes mitmekümnes vene rahvastikuga kubermangus 1858. aastal 123 talurahva rahutust, ainuüksi Eestimaa kubermangus leidis sel aastal aset aga enam kui 75 rahutust. 1858. aasta suvel siseministeriumi poolt koostatud koondülevaate andmeil kasutati sel aastal kuni 1. juulini sõjaväge talurahva rahutuste mahasurumisel vaid üheksal korral, kokkupõrge sõjaväega, kus pealegi võit jäi talupoegadele, leidis aset aga ainult Eestimaa kubermangus. Sandardivalitsuse ülevaates 1858. aasta kohta on samuti märgitud, et kokkupõrge mõisatalupoegade ja sõjaväe vahel leidis sel aastal aset ainult Eestimaa kubermangus.

Eestimaa kubermangus 1858. aastal aset leidnud talurahva rahutused olid küllaltki oluliseks koostisosaks selles uues talurahva rahutuste laines, mis sel aastal veeres üle kogu Venemaa ja aitas murda reaktsiooniliste klasside vastupanu kodanlikele reformidele.

Talupoegade võitlus oli õiglane. Töölisklass austab alati nende märtrite mälestust, keda tsaari teenrid maha lasksid ja surnuks peksid. Need märtrid olid võitlejad töörahva vabaduse ja õnne eest.

(V. I. Lenin)

„Nüüd on maa esimestel elanikel ainult niipalju aega, et oma viimaste kurnatud jõudude alalhoidmiseks puhata sellel pinnal, mille nende esivanemad esimestena üles harisid ja viljakandvaks tegid; nüüd virelevad nad ka rikkaliku lõikuse puhul, mis ometi saadi nende higi ja vaevaga. Aga nende isandad arvavad, et on küllalt töötanud, kui nad oma orjade kibeda vaevaga saadud saagi endale võtavad ja pillavas prassimises ära kulutavad.“

(J. Chr. Petri, Kirjad Tallinna üle, 1800. a.)

Võitlus Mahtas.
O. Soansi linoollõige.

Tapa mõisa häärber.

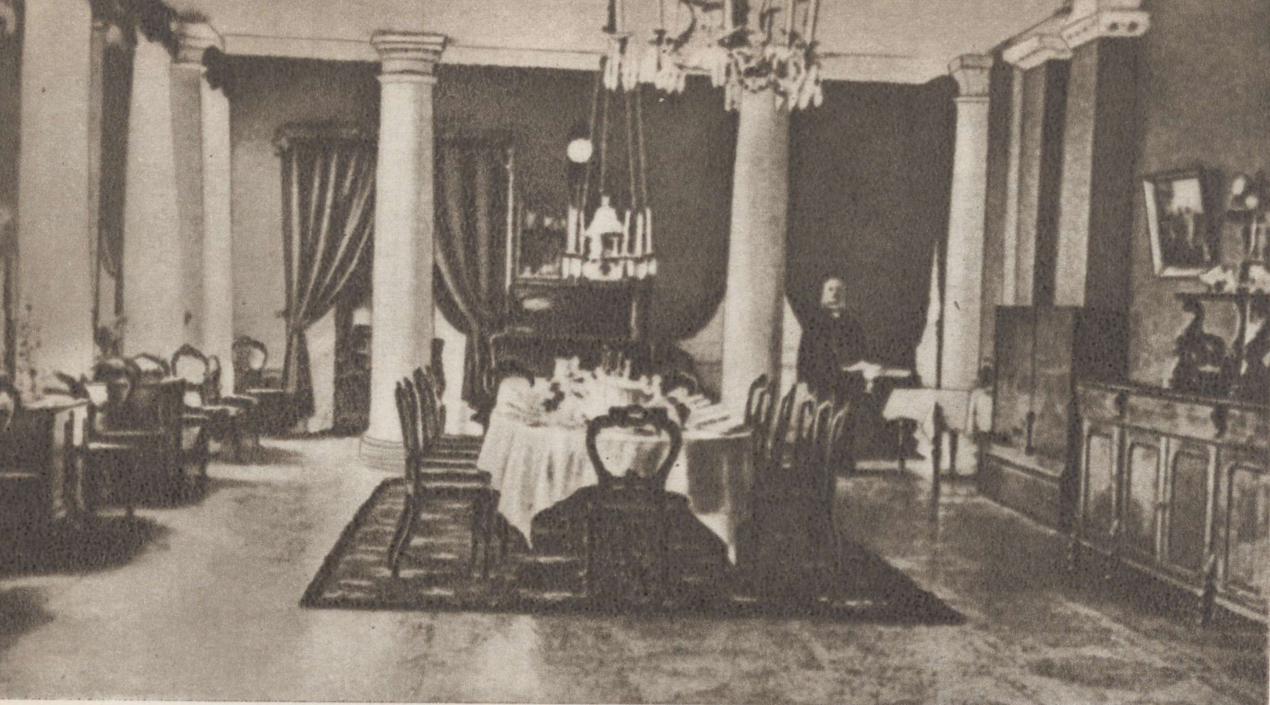
Eesti rehetare. H. E. Hartmanni pliiatsietüüd.

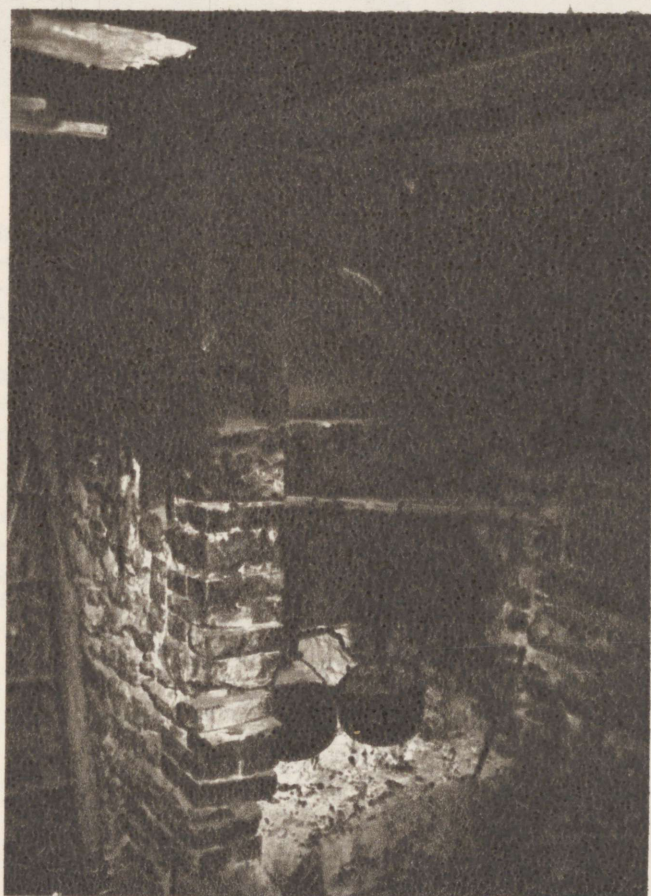

Muuga mõisa saal. Teatavasti
möödus kirjanik E. Vilde lap-
sepõlv aastail 1865—1875 Muu-
ga mõisas, kus ta isa töötas
aidamehena. Kirjanik meenu-
tas hiljem: «... praegu veel on
mul see tugev mõjund meeles,
mida ma... tubade lae- ja sei-
nafreskodes sain, kui ma val-
missaanud mõisa esimest kor-
da seestpidi vaatamas käisin:
siin avanes mulle hoopis uus,
muinaslooline ilm; mu jalad
olid läikiva põrandaparketi
külge esiotsa nagu kinni nae-
lutatud.»

Suitsutare sisevaade.

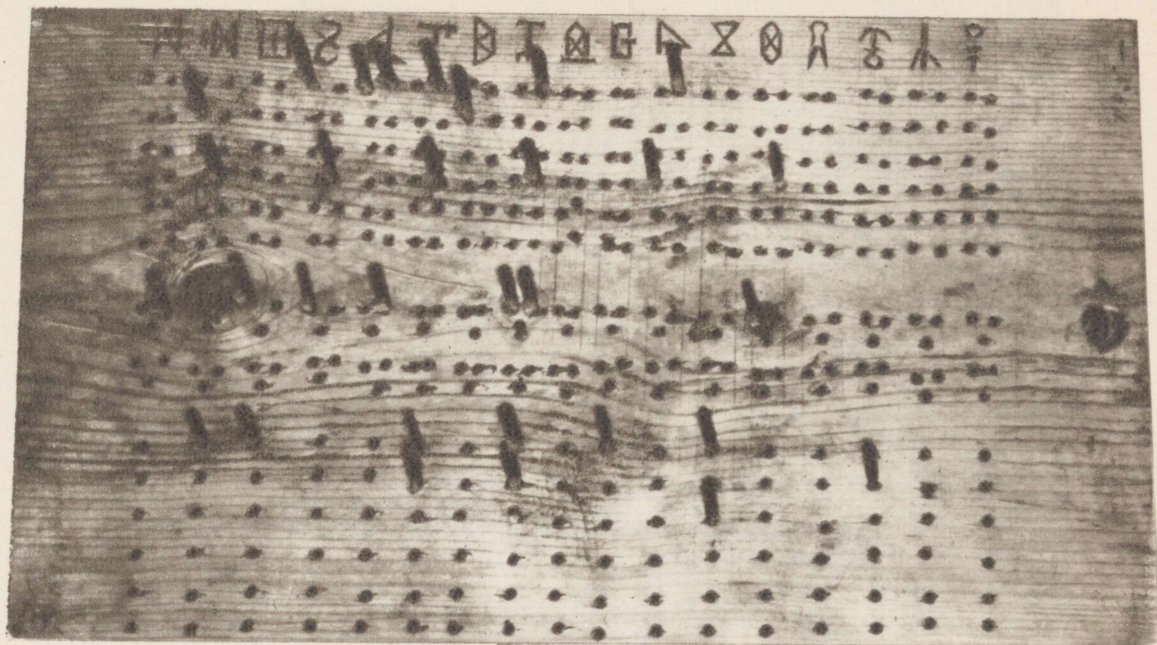

Riisipere mõisa söögisaal.

Leelõugas suitsutares.

Teopäevade laud. Kõige ülemises reas on talude õuemärgid. Järgnevad ülalt alla kahes reas kuus hobusepäeva ja kuus jalapäeva, siis kahe kolmnurjana asetatud kuus abiteopäeva ja lõpuks ühes reas kuus rehepeksupäeva. Kui tööpäev oli tehtud, pistis kubjas vastavasse auku pulga. Laupäeval anti teopäevade laud mõisahärrale ja see kandis päevad oma raamatusse.

Teopulgad. Uhele teopulga küljele märgiti korralise ehk päristeo hobusepäevad, teisele jalapäevad, kolmandale abiteo hobusepäevad, neljandale jalapäevad. Teopäeva lõpul läks teomees kupja juurde, teopulga mõlemad pooled pandi kokku ja kubjas tõmbas noaga vastavale küljele teopäeva tähistava sälgu. Teopulga üks pool oli alati mõisas, teine teomehe käes.

Külavahetee
Põhja-Eestis

Kündja.
Th. Sprengeli maal.

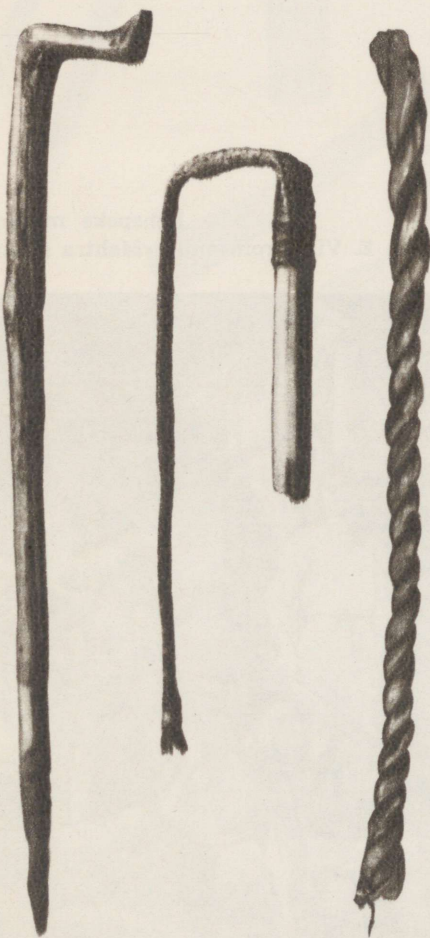
Kartulivõtmine Eestimaal.
O. Hoffmanni maal.

Vanker põllul.
O. Hoffmanni pliiatsietüüd.

Kubjas.
A. Hoidre illustratsioon E. Vilde
romaanile «Mahtra sõda».

Kupjapiitsad ja kiltri kepp.

Peks mõisatallis.
A. Keerendi tušijoonis.

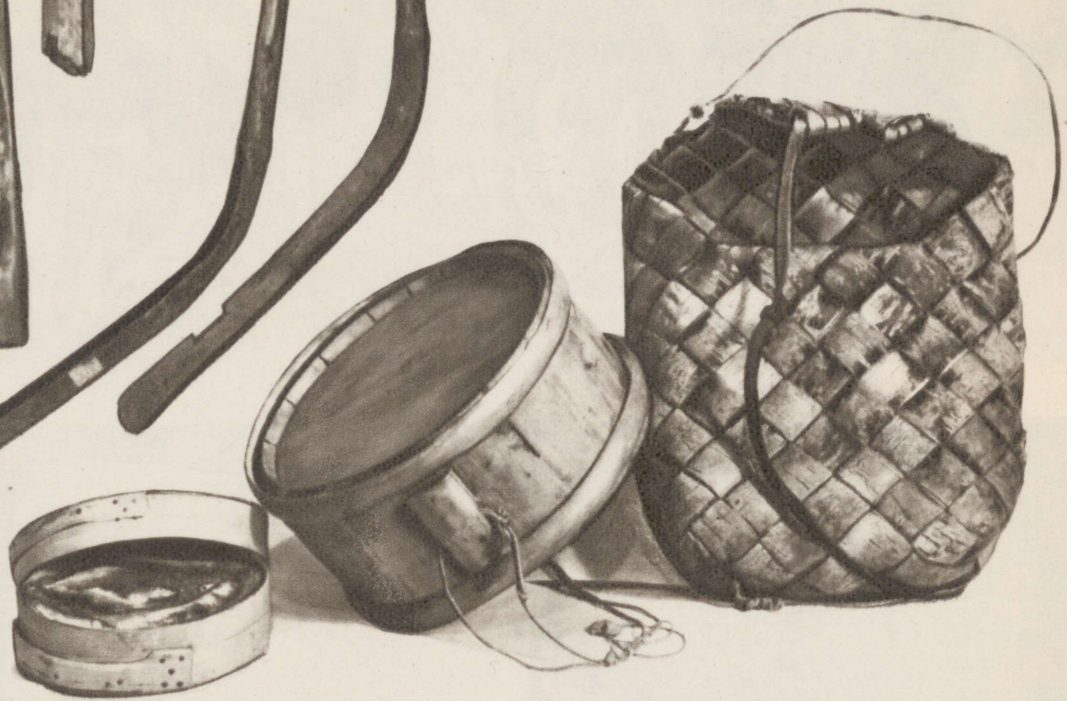
Rehepeks mõisas.
A. Hoidre illustratsioon E. Vilde romaanile «Mahtra sõda».

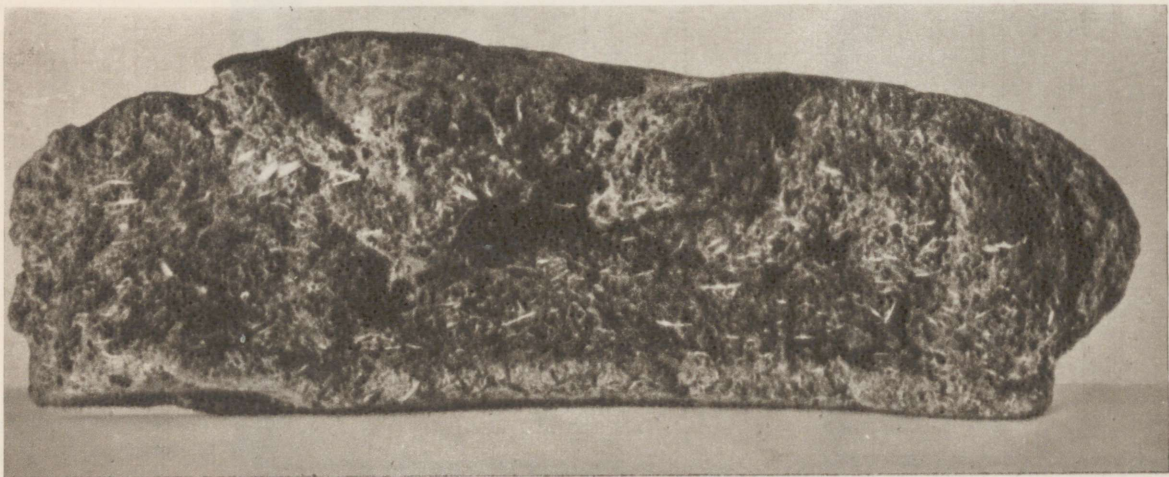

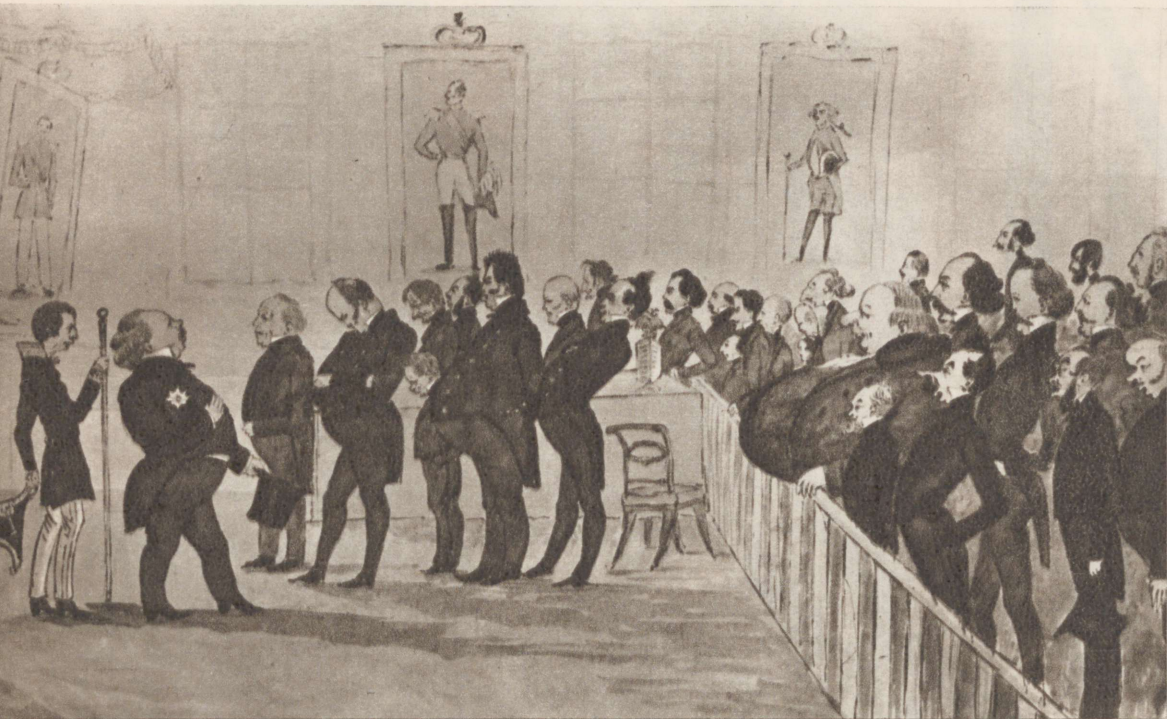
Rehepeksu koodid ja vardad.

Teomehe leivamärss,
piimalähker ja silgukarp.

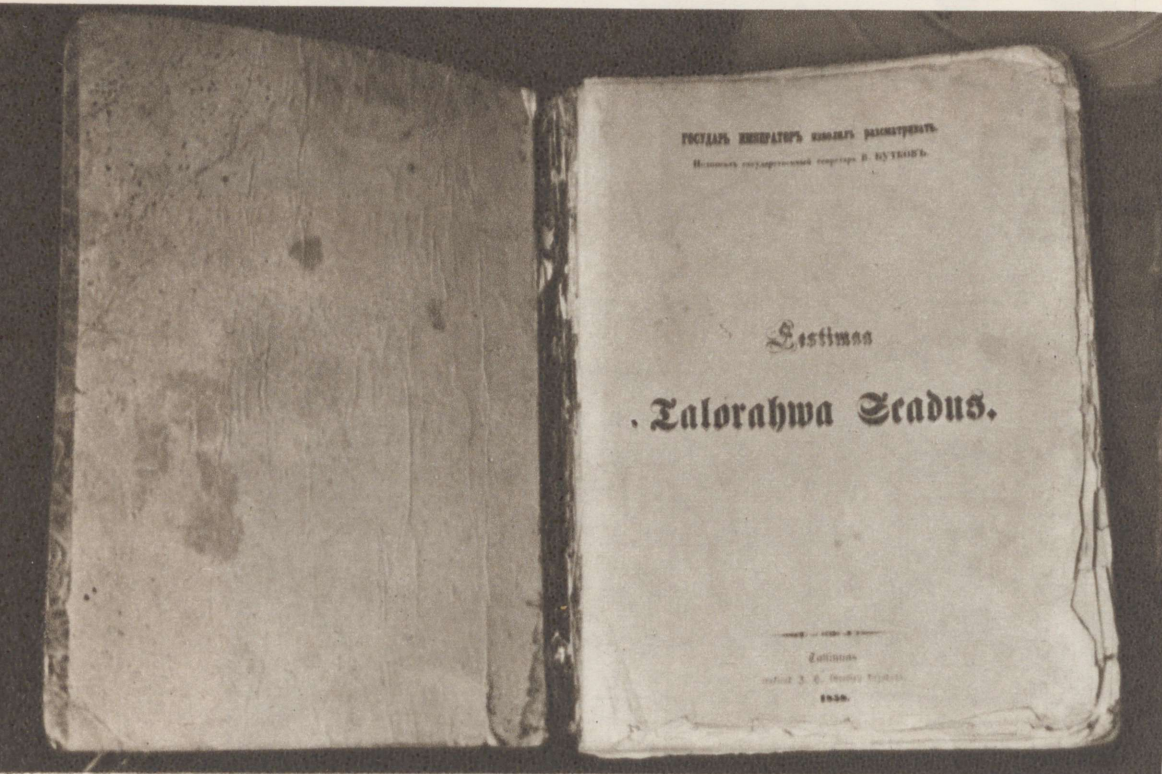

Aganaleib.

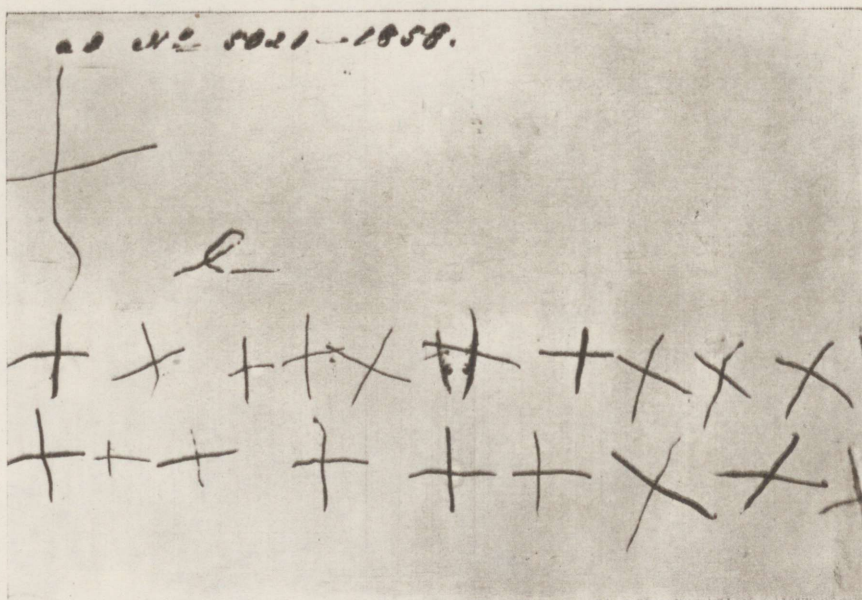
Estimaa
mõisnike
maapäev 1854.
Kaasaegne
karikatuur.

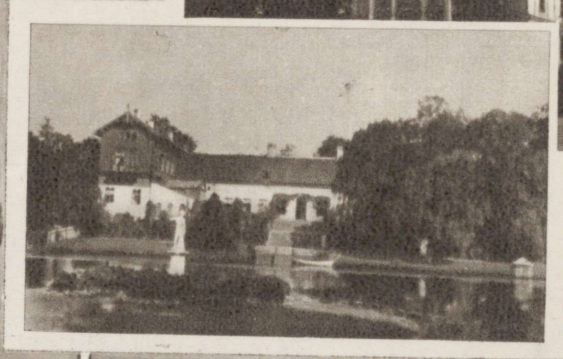
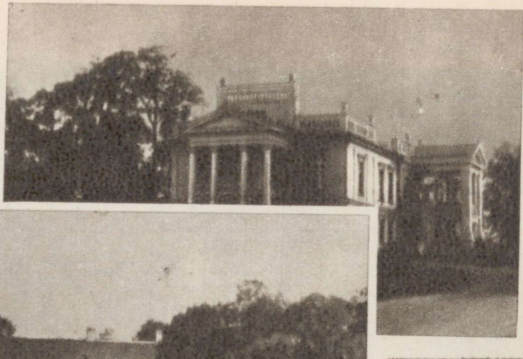
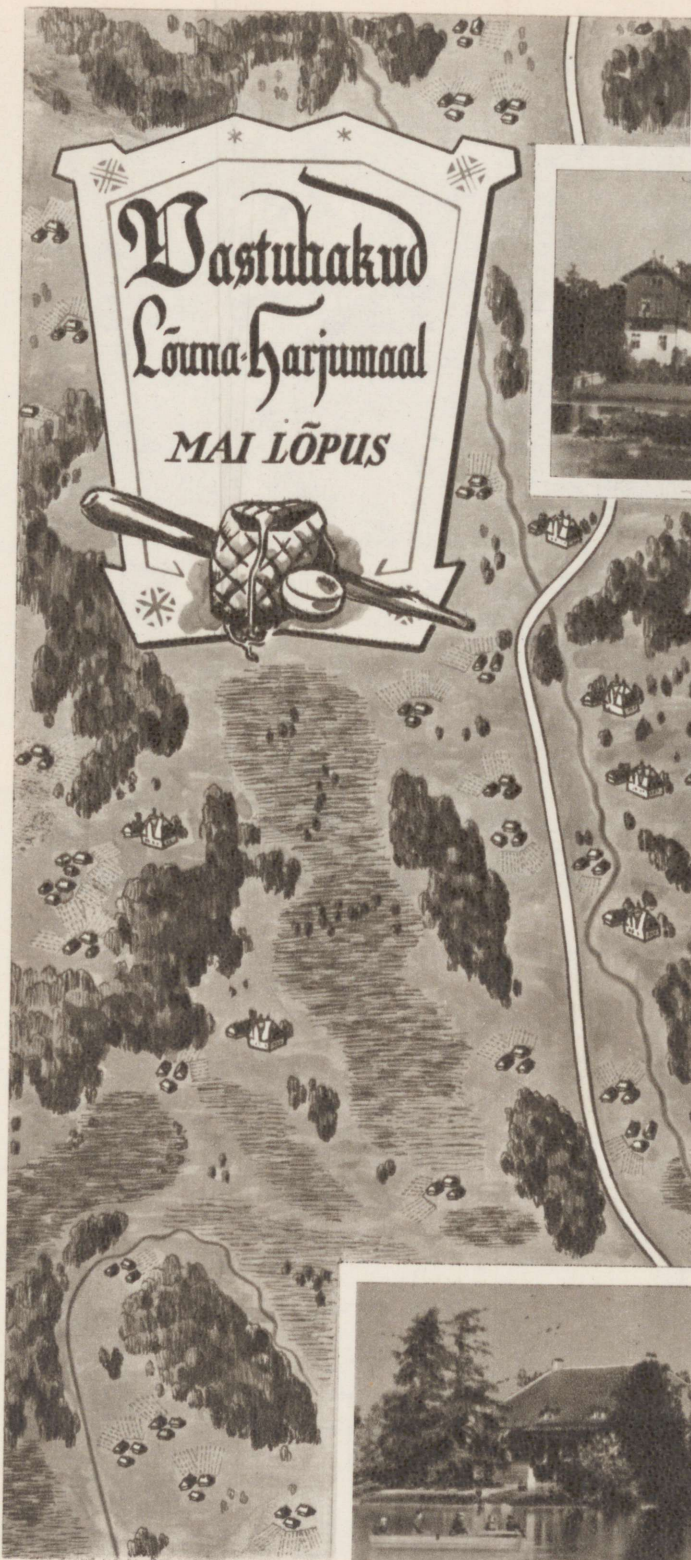
1856. aasta
Estimaa
talurahvaseadus.

Talupojad uurivad
 uut seadust.
 O. Soansi ofort.

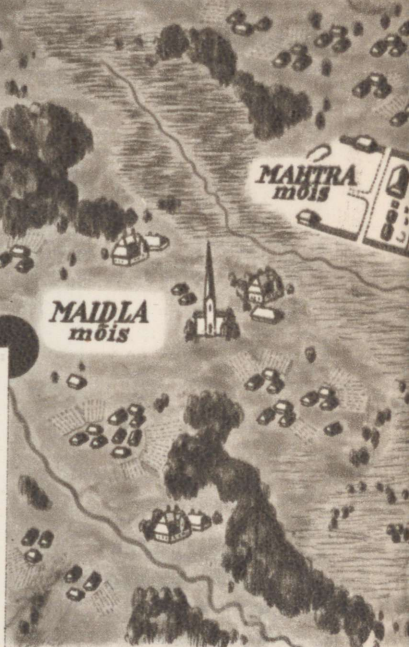
Auvere talupoegade
 «allkirjad», mis nad andsid
 29. aprillil toimunud
 salakoosolekul.

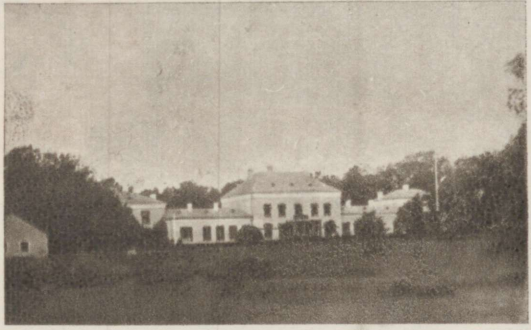
TUHALA
mõis

TAMMIKU
mõis

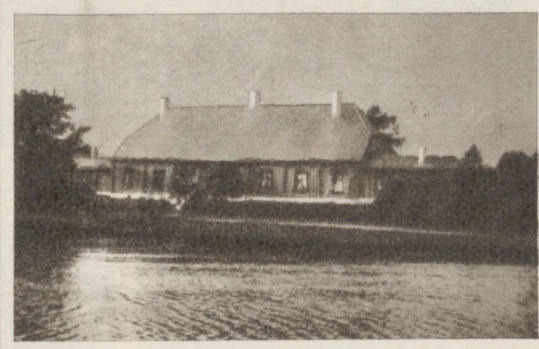
ORU
mõis

**ROSE-
UUE-
MÕISA**
mõis

OJASOO
mõis

HABAJA
mõis

Talupoegade peks Habajal.
O. Soansi ofort.

Kohtukull. Taoline kohtukull pidi XIX sajandil seisma iga kohtuasutuse laual. Habajal sunniti talupoegi, pärast nende julma peksmist, kohtukulli ees vannet andma, et nad abitegu vanaviisi edasi teevad.

Hans Tertsuse
elujast pärinev ait
Sepa talus.

Vallatalitaja ametiraha, mida paelaga rinnas kanti.

Mahtra mõisa
härrastemaja varemed.

Mahtra mõisa
laudad.

Mahtra mõisa õu.

Mahtra mõisa
viinaköögi varemed.

Hans Tertsius koos teiste vallatalitajatega pastor Bergi juures läbirääkimistel. A. Hoidre illustratsioon E. Vilde romanile «Maatra sõda».

Juuru kiriku kantsel. Selle kiriku kantslist teatas pastor Berg 13. aprillil, et varsti antakse välja uus seadus, 11. mail aga, et abitegu tuleb teha vanaviisi edasi.

Juuru pastoraat.

Vana turg Tallinnas.
H. L. Peterseni gravüür XIX sajandi teisest poolest.

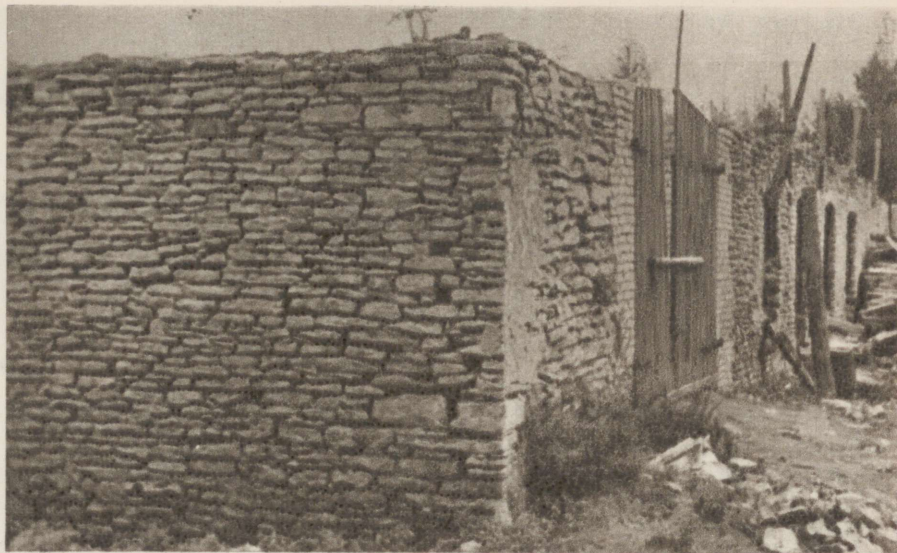

Hans Tertsuse talu õu, kus talupojad 30. mai hommikul nõu pidasid, kas minna Habajale. (Esiplaanil rahvapärimuse järgi Hans Tertsuse poolt istutatud õunapuu.)

Juuru kiriku esine. 1. juunil esitasid mahtralased siin kogu kihelkonna talupoegadele oma sõjakutse.

Juuru kirikukõrtsi varemed. 30. mail kutsus Hans Tertsius ümbruskonna valdade talitajad kirikukõrtsi nõupidamisele.

Juuru kiriku väravaesine.

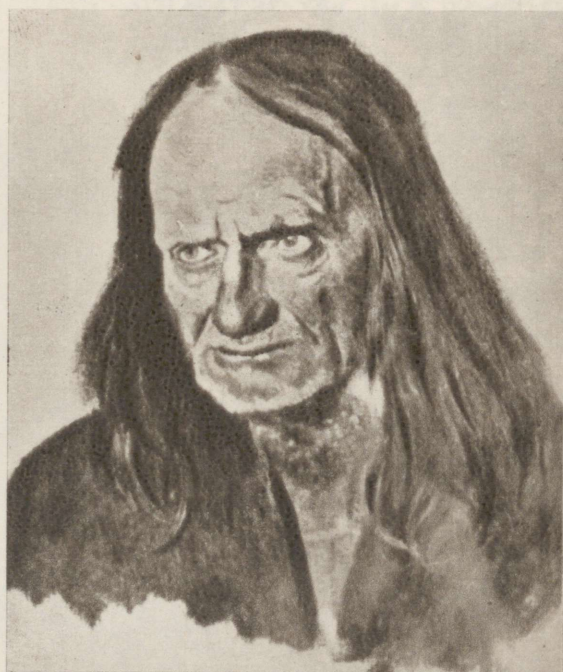
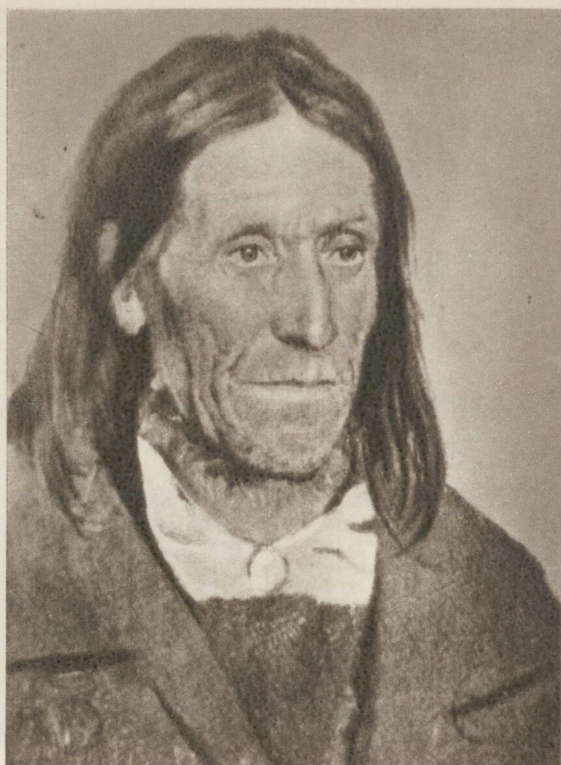
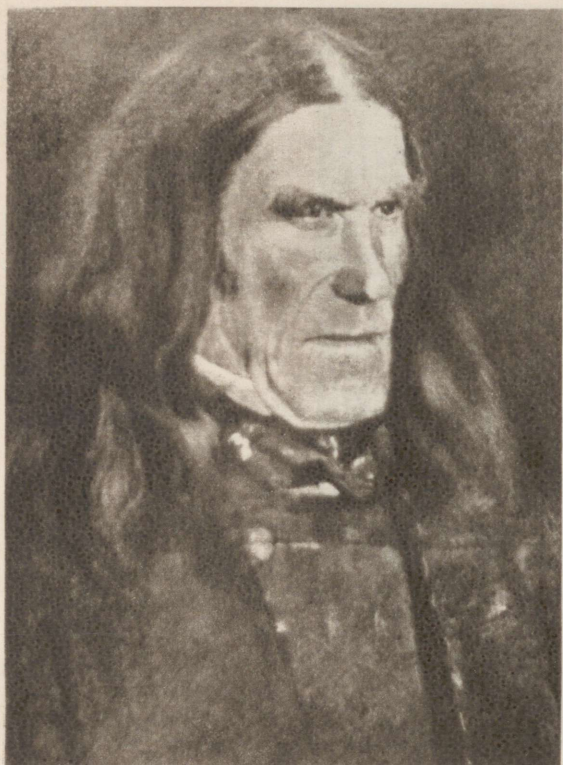

Plats Juuru kiriku ees.

Rahvahulk Juuru kiriku ees. Lavapilt E. Vilde romaani «Mahtra sõda» dramatiseeringust, mida lavastati V. Kingissepa nimelises Tallinna Riiklikus Akadeemilises Draamateatris 1954. aastal.

Eesti talupoegade portreed. E. Gebhardti maalid.

Mahtra sõtta!
V. Turpi maal.

Atla-Eero kõrts. Siit jälgis Oti Jüri 2. juunil 1858. aastal abijõudude lähenemist ja saatis välja ratsakäskjalgu. Atla-Eero kõrtsi toodi pärast haavatuid.

Mahtra ülestõusust osa võtnud talupojad Tõnu Lang ja Päärn Elmann. Foto 1898. aastast.

Peeter Olander kutsub teisi talupoegi üles sõdureile peale suruma. O. Soansi ofort.

Õigust nõudmas.
E. Okka maal.

Mahtra sõda.
E. Okka linoolõige.

Jüri Tork langeb.
O. Soansi ofort.

Ülestõusnud talurahvas.
A. Venderi ja O. Soansi sõejoonis.

Mahtra sõda.
E. Okka maal.

Heinamaa, mida mööda
sõdurid Mahtrast
põgenesid.

Atla jõgi. Jõe teisele kaldale oli kogunenud talupoegi, kes püüdsid põgenevate sõdurite teed sulgeda. Viimastel õnnestus siiski üle silla tormates talupojad laiali ajada. Osa sõdureid olevat rahvapärimuse andmeil ületanud jõe ujudes.

Sõdurite taganemistee Mahtrast. Esiplaanil kask, mille all langes Adra Mihkel. Tema mälestuseks on kasetüvesse lõigatud rist.

Kask ristiga. Risti lõi kas Adra Mihkli naine Ann. Hiljem Ann ise, pärast tema surma aga teised kohalikud inimesed, kandsid armastusega hoolt selle eest, et rist kinni ei kasvaks.

Adra Mihkli surm.
O. Soansi ofort.

Monument Mahtra sõjas langenute mälestuseks.
Monumendi avamisel viibis 1933. aastal kirjanik E. Vilde.

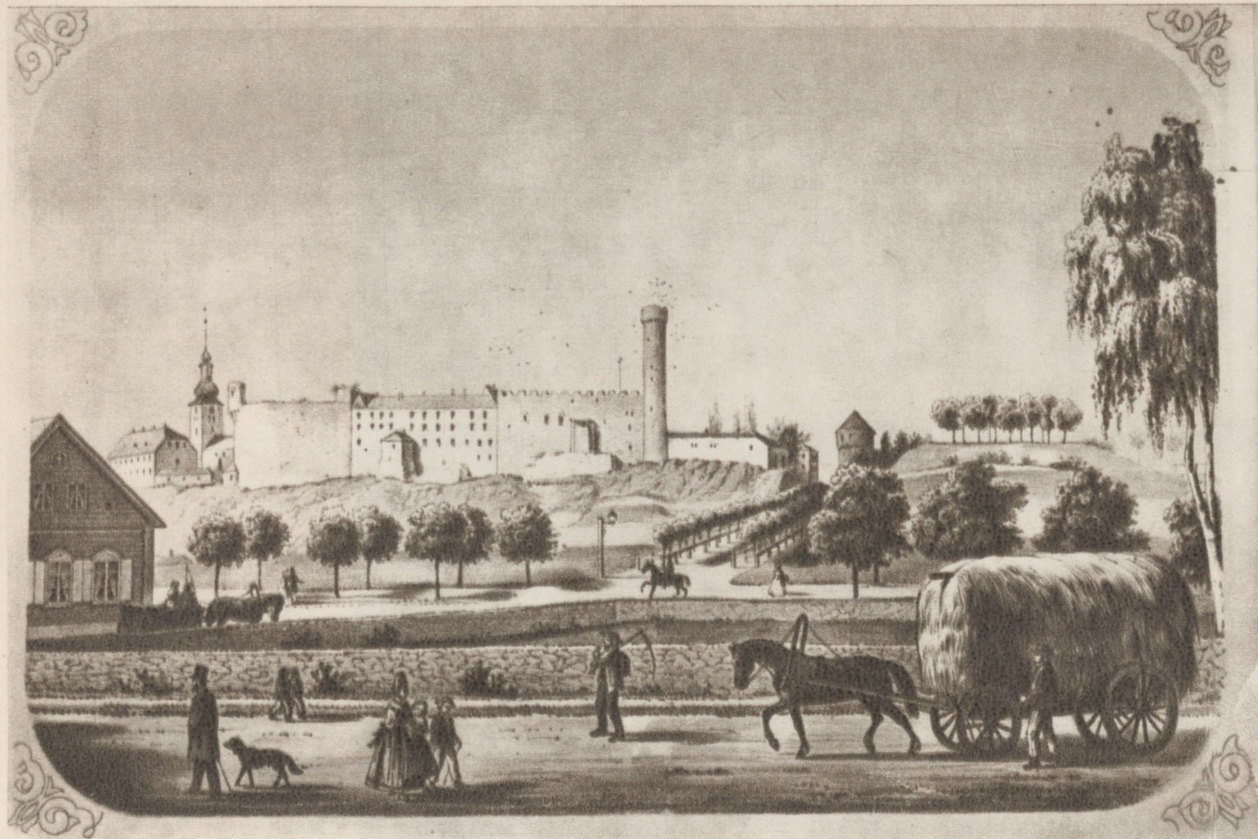

Atla mõisa keldrisse viiv trepp. Atla mõisa keldris hoiti Hans Tertsist vangis.

Atla mõis. Atla mõisas vangistati Hans Tertsius.

Jalarauad. 6. juunil 1858 kirjutas Mahtra ülestõusu sõjalist mahasurumist juhtiv valitsusnõunik Schwebs kubernerile: «Sain praegu kätte 13 jalarauda — need on halvad, vanad, roostes ja ilma neetideta, kuigi ma neid eriti palusin.»

Toompea. H. L. Peterseni gravüür XIX sajandi teisest poolest. Toompea lossivanglas peeti 1858. aastal kinni ülestõusust osavõtnuid.

Mahtra ülestõusust osavõtnud tuuakse Tallinna vanglasse. A. Hoidre illustratsioon E. Vilde romaanile «Mahtra sõda».

Pastor Berg peab karis-
tatavale jutlust.
A. Hoidre illustratsioon
E. Vilde romaanile
«Mahtra sõda».

Mahtra ülestõusust osa-
võtnuid aetakse läbi
kadalipu.
O. Soansi ofort.

Mahtra mõisa väljal 10.
vebruaril 1859. aastal,
karistatute äraviimine.
L. Mikko maal.

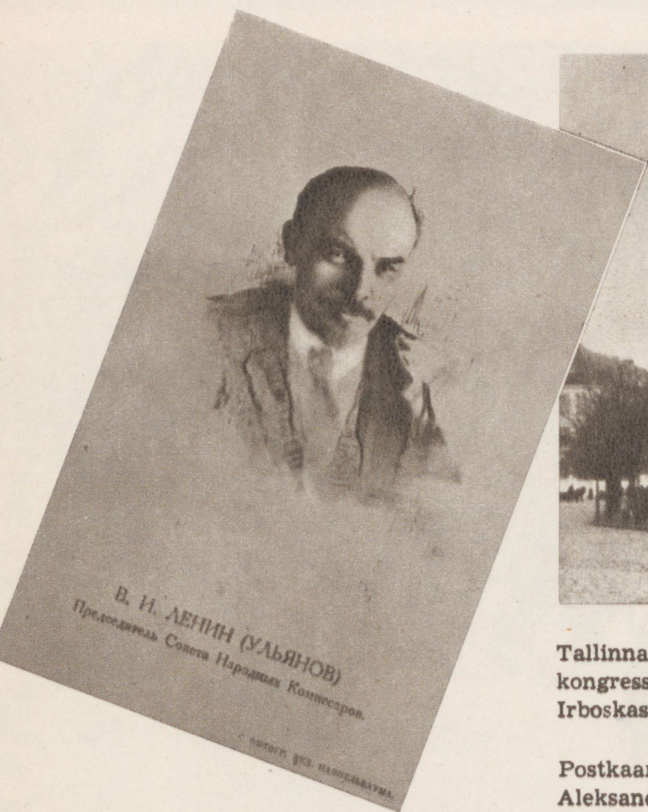

Mahtralaste
Siberi-teenkond.
A. Keerendi tušijoonis.

Riismannide perekond. Vasakult ülemises reas: Johannes ja Aleksander Riismann, alumises reas: Hans Riismann, Mari Riismann (sünd. Metuusalem) ja August Riismann.

Tallinna «Töölise Maja». Siin toimus 1919. aastal Eestimaa ametiühingute kongress, mille juhtivad delegaadid, nende hulgas Johannes Riismann, Irboskas mõrvati.

Postkaart, mille August Riismann saatis Nõukogude Liidust Eestisse Aleksander Riismannile.

Talunaine Anu Nei (sünd. 1847). 11-aastase tüdrukuna käis ka tema Mahtra sõjas. Anu Neilt on säilinud huvitavaid mälestusi ülestõusu kohta Mahtras.

Jaan Tertsius.

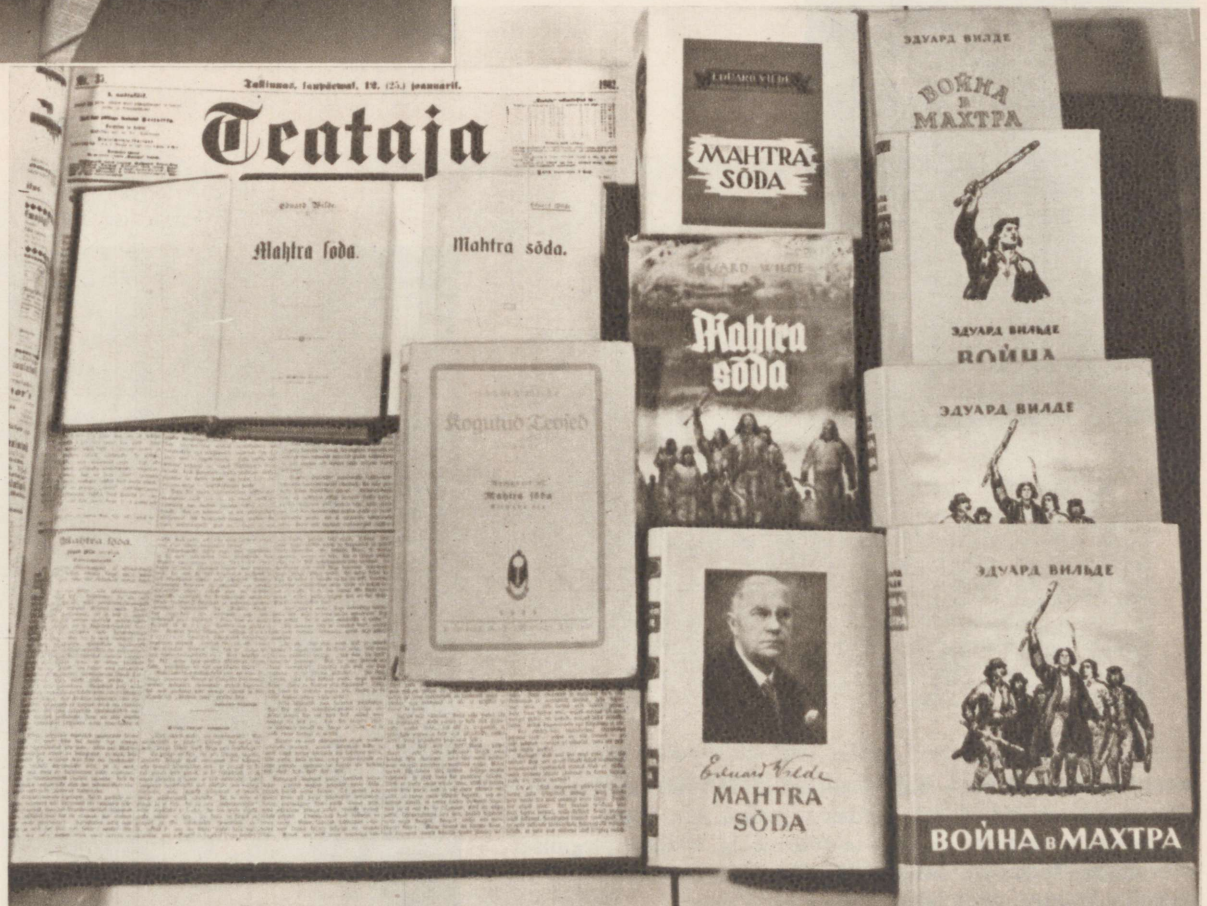
Mari Treikelder (1834—1921) Kodilast. Mari Treikelderi kaudu säiltsid mälestused sellest, kuidas 1. juunil Alu kõrtsi juurde sõjakutsega ratsutas keegi teotüdruk ja kuidas järgmisel päeval 25 teomeest Alust, Hagudist, Selist, Sikeldist ja Klodilt Mahtra sõtta läks.

Eduard Vilde.
Foto 1906. aastast.

Eduard Vilde romaani «Mahtra sõda» väljaandeid.
Fr. R. Kreutzwaldi nim. Eesti NSV Riikliku Raamatukogu andmeil on Eduard Vilde romaani nõukogude võimu aastail (kuni 1957. aastani) välja antud neli korda eesti keeles (kokku 55 600 eksemplari), neli korda vene keeles (kokku 100 000 eks.), üks kord läti keeles (8100 eks.) ja üks kord ukraina keeles (15 000 eks.).

Hans Tertsuse pojapoja Jaan Tertsuse kiri

MEENUTUSED

Minu isaisa Ants Tertsius saadeti pärast kadalippu tsaarivalitsuse käsul 1859. aastal Siberisse. Sinna, Omi jõe kaldale, 120 km Omski linnast ja 15 km Ivanovka külast, asustati ka teised «Mahtra sõjast» osavõtnud. Ümbruskonnas polnud muud näha kui kasemets ja kõrge rohi. Hiljem saabus Omi kaldale ka Ants Tertsuse pere — abikaasa nelja lapsega.

«Mahtra mehed» ei kaotanud eluusku ja hakkasid suure õhinaga oma uut elupaika kohendama. Varsti tekkis Omi kaldale uus küla — Vana-Viru.

Minu isa sündis juba siin, Siberis; mäletan aga tänaseni, kuidas onu Juhan, keda Eestist poisikesena siia saadeti, jutustas mulle «Mahtra sõjast». «Olin poisike, kui meil Mahtras sõda oli. Elu oli väga raske, maad ei olnud. Isa mõtles koos teistega elu parandada — sakstelt vaja maa käest ära võtta... Pärast oli löömine soldatitega, keda mõisnike kaitsma oli saadetud. Muidugi — soldatid võitsid, algas mõisnike hirmus kättemaks. Isa sai 100 hoopki kadalippu, visati kui verekip rekke ja laotati valge lina üle... Lina muutus kohe punaseks. Siis viidi isa ära ja ma ei näinud teda enne kui Siberis.»

Mäletan tuuleveskit, mille vanaisa ehitas Vana-Viru küla lähedusse, kus lapsepõlves tihti mängimas käisime.

1900. aastal suri vanaisa (mõned arvavad, et 1916. aastal, see pole õige). Surm oli väga kerge, vist sellepärast, et ta oli eluajal väga palju kannatanud. Sõitis poja Antsuga tuuleveskilt koju, noor Ants esimesel hobusel, isa aga tagumisel; kui vanker koduväratil seisma jäi, läks noor Ants isa üles ajama, kes arvatavasti oli uinunud, kuid leidis, et isa on juba külm.

Vanaisa elas 80 aasta vanaduseni ja maeti Vana-Viru surnuaiale. Kalmuküngas on praegu veel alles.

Mina sündisin Vana-Virus 1898. aastal. Ühes isa Kostjaga asusime 1913. aastal Uus-Virusse. Meie, Vana-Viru mehed, olimegi esimesed Uus-Viru asunikud. Uus-Viru on Vana-Virust 10 km ja Ivanovka külast 3 km eemal. Uus-Viru tekkis sel põhjusel, et sealt oli ligem põldudele sõita. Minu isa suri 1934. aastal — olles 77 aastat vana.

Ka mina olen oma elus sakslaste vitsu maitsta saanud. Esimese maailmasõja ajal olin eesti polgus — Saaremaal. Sügisel 1917. aastal langesin sakslaste kätte vangi, kus ma ka kadakavitsu maitsta sain. 1918. aastal põgenesin vangist ja saabusin Siberisse tagasi.

Kuni 1930. aastani töötasin põllumehena, 1930. aastal organiseeriti Uus-Virus kolhoos «Uus Elu». Aastail 1930—1934 olin «Uue Elu» kolhoosi brigadiriks, 1934. aastal aga valis üldkoosolek mind kolhoosi esimeheks, selles ametis olin kuni 1952. aastani. 1952. aastal suurendati kolhoosi, neli väikest kolhoosi (küla) — Uus-Viru, Ivanovka, Makarkino ja Uus-Läti — ühendati üheks suureks Andrejevi-nimeliseks kolhoosiks. Praegu kutsutakse seda kolhoosi «Energia». Kolhoosi «Energia» esimeheks on juba viis aastat eestlane Juhan Madise poeg Andrejev — agronoomia-alase keskharidusega. Meie kolhoos on rajooni autahvilil.

Olin mõni aasta ka ühendatud kolhoosis põllundusbrigaadi brigadiriks, kuid vanadus kipub peale ja praegu olen kergemal tööl.

Elan oma perega külluses, puudu pole millestki.

P. s.

Ants Tertsiusse elumaja on praegu veel alles Vana-Virus, muidugi on teda paar korda uuendatud. Tuuleveskit enam ei ole, sest sääraseid veskid on vananenud.

Kevadel, kui on soojem ja kalmuküngas lumest vabaneb, saadame teile mõned fotod.

Praegu saadan oma ülesvõtte.

Tervitusega Jaan Tertsius

Uus-Viru, 10. 02. 58.

Mahtra sõjast csavõtnute poolt Omski oblast's Kalatšinski rajoonis rajatud küla. Asunikud andsid külale oma sünnimaad meenutava nime — «Viru». Hiljem, kui rajati Uus-Viru küla, sai esimese küla nimeks Vana-Viru.

Mahtra vallatalitaja Hans Tertsuise ehitatud elumaja Vana-Viru külas. Elumaja on hiljem parandatud ja laiendatud Hans Tertsuise poegade poolt. Praegu asub selles külanõukogu.

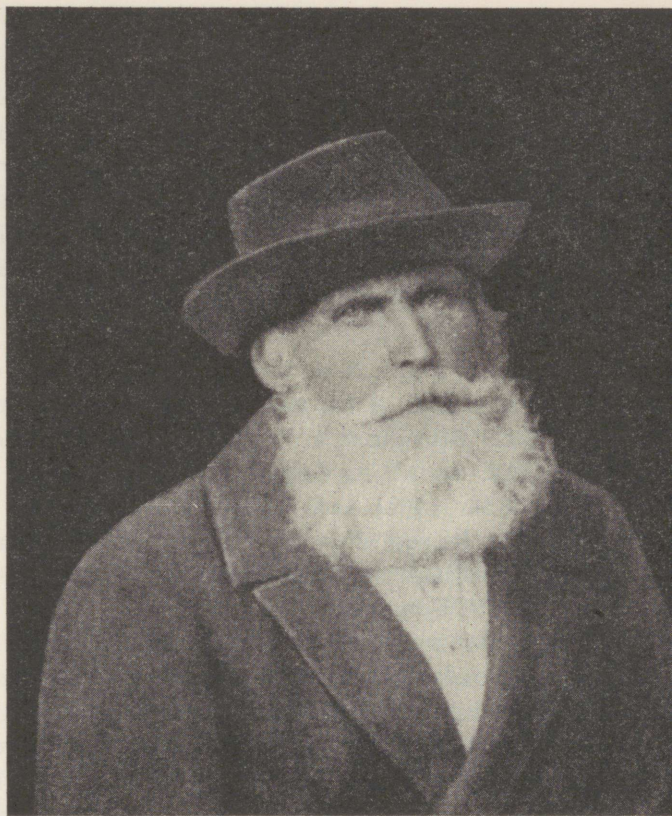

Hans Tertiuse ja ta abikaasa hauad Vana-Viru küla surnuaial. Hansu haul kasvab kaks valgetüvelist siberi kaske, mida koha-peal kutsutakse tema «ausambaks». Abikaasa haul on rist.

Mahtra sõjast osa võtnud Hans Tilli haud Vana-Viru küla surnuaial.

Hans Tilli pojapoeg Jaan Till, kes on praegu 75 aastane ja elab Uus-Viru küla lähedal Koolonia jaamas.

Hans Tertsuse poeg Konstantin. Pildistatud 1927. aastal. Vanad külaelanikud mäletavad, et poeg olevat oma näolt olnud väga sarnane Hans Tertsusega. Viimasel olevat vanadusepäevil kasvanud samasugune suur valge habe. Konstantini peas on isalt päritud kaabu.

VENNAD-REVOLUTSIONÄÄRID RIISMANNID

2. juunil 1858. aastal ruttasid Mahtra sõtta teiste hulgas ka Juuru valla Reinu talu peremees Mart Metuusalem ja tema naisevend, sel ajal Helda küla Tara talu noorperemees Hans Rickmann. Esimene neist langes võitluses sõjaväekomandoga, teine suri selles võitluses saadud kuulihaava tagajärjel Tallinna hospitalis. Mart Metuusalemma jäi peale naise leinama veel tütar Mari.

Leseks jäänud Ann Metuusalem abiellus 1859. aastal Kaiust pärit oleva sulase Jaan Timianiga ja neil sündis 1860. aastal tütar Kai.

Ann Metuusalem-Timiani kahest tütrest sai esimesena mehele noorem — Kai. 1884. aastal abiellus ta Raplast Oola külast pärit oleva Tõnis Riismanniga ja nende abielust sündis kaks poega: Johannes (1885. aastal) ja August (1890. aastal).

1894. aastal suri nende ema Kai. Tema surmaeelseks sooviks oli, et ta lapsed üles kasvataks poolõde Mari. 1896. aastal abielluski Tõnis Riismann Mari Metuusaleмага, kellega tal 1901. aastal sündis poeg Aleksander.

Johannes ja August Riismanni vahekorid oma võõrasemaga oli väga südamlilik. Kahekümne-aastase noormehena oma elupäevikut koostades kirjutab August Riismann ema surma kohta järgmiselt: «Olin siis alles nelja-aastane... Sain omale teise ema, kes minu eest siiaajani on hoolitsenud.»

Selge äratundmine, et see maailmakord, kus ühed priiskavad ja teised nälgivad, kus vaese inimese laps võib haridust saada ainult oma vanemate kannatuste arvel, viis Mahtras langenud Mart Metuusalema tütre Mari poolt üles kasvatatud vennad Riismannid varsti revolutsionääride hulka. Johannes Riismannist sai Metallitöölise Ametiühingu esimees. Kuid 1919. aastal katkes selle mehise võitleja elu. 6. septembril lasti ta koos 24 teise silmapaistvama töölisliikumise juhiga, Eestimaa ametiühingute kongressi delegaatidega, kodanlike võimude korraldusel, ilma igasuguse kohtuotsuseta Irboska lähedal maha.

August Riismann töötas alates 1909. aastast Rapla vallas Kodila ministeeriumikoolis õpetajana. 1918. aasta paiku hakkas ta nagu vend Johanneski osa võtma töölisliikumisest. Oma pahempoolsete vaadete pärast muutus Õpetajate Liidus, Maatöölise Ametiühingus ja Noorproletaarlaste Ühingus aktiivselt ning juhtivalt tegutsev August Riismann võimude silmis varsti kahtlaseks. Teda taheti areteerida, kuid 1921. aasta mais läks Riismann põranda alla. Sama aasta oktoobris siirdus August Riismann Nõukogude Venemaale, kust ta 1925. aastal tagasi tuli Eestisse põrandaalust tööd juhtima.

Järgmise aasta kevadel õnnestus kodanlikul politseil aga tema jälile saada ja 1926. aasta 23. aprillil Eestimaa Kommunistliku Partei põrandaaluse organisatsiooni juht August Riismann mõrvati.

August Riismanni viimased sõnad sõjaväljakohtule olid, et ta ennast milleski süüdi ei tunnista.

Johannes ja August Riismanni abistas nende pörandaaluses töös nende poolvend — Mart Metuusalema tütrepoeg Aleksander Riismann.

Revolutsionäär Johannes Riismanni poeg Raivo, kes võttis endale nimeks Ristmets, võitles Suures Isamaasõjas Eesti Kaardiväe Las-
kurkorpuse ridades roodukomandörina. Tema poeg Hillar Ristmets, vendade-revolutsionääride praegu ainukene elus olev otsene järeltulija töötab Tallinnas insenerina raadiotehnika alal.

M. Tapupere

*

Mahtra kangelased pärandasid oma võitlustraditsioonid kogu eesti rahvale.

Möödunud sajandi teisel poolel kõneles eesti rahvas üle terve maa Mahtra kangelastest. Need suulised jutustused levisid külast külla, vallast valda ja neid räägiti hiljem edasi põlvest põlve. Kuulsusrikas Mahtra sõda õpetas eesti talupoegadele veel kord, et ainult ühise vastuhakkamise teel on võimalik murda rõhumise ahelaid. Kui kirjanik Eduard Vilde ligemale pool sajandit hiljem — 1902. aastal — kirjutas nende ajalooliste sündmuste põhjal oma romaani «Mahtra sõda», võitis see ennenägemata populaarsuse.

Eduard Vilde oli käinud enne romaani kirjutamisele asumist oma silmaga vaatamas Mahtra sõja sündmuspaiku, kogus rahva hulgas palju mälestusi selle kohta. Peale selle uuris ta veel Tallinna kubermanguarhiivi ametlikke materjale, nagu juurdlusprotokolle, kohtuotsuseid ja muid dokumente.

Romaan hakkas ilmuma just mõned aastad enne esimest Vene revolutsiooni, mil laiades rahvahulkades oli rahulolematust põliste orjastajate vastu saavutamata haripunkti. Revolutsiooniliselt meelestatud kirjaniku kätt juhtis romaani kirjutamisel kindel eesmärk — paljastada minevikku, et õhutada «rõhutud massides vihkavat meeleolu kõige vastu, mida see ammuiganenud süsteem kurja ja kurba soetanud». Nii sündiski ainulaadne kirjandusteos, mis kirjeldab talupoegade ajaloolist võitlust feodalismi ajal, kuid ühtlasi kutsus rahvahulki üles võitlema ekspluateerijate vastu kapitalismi tingimustes.

Romaani «Mahtra sõda» ühiskondlik mõju on ulatunud üle aegade. Mitmed põlvkonnad on ajaloo otsustavatel momentidel ammutanud sellest esivanemate sõjaloost jõudu oma võitluses.

Kui seisti vastamisi tsarismi, mõisnike ja kapitalistidega, meenutati seda, et juba Mahtra mõisa väljadel olid talupojad julgelt rõhujate

vastu välja astunud. Kui eesti töölisklass hakkas murdma kapitalismi orjaahelaid, tuletasid ka tema revolutsioonilised juhid uhkustundega meelde kuulsusrikast lehekülge oma rahva klassivõitluse ajaloost.

Suure Isamaasõja päevil innustasid mälestused Mahtra sõjast võitluses saksa fašistidega, kes tahtsid eesti rahvast uuesti «sakste» orjusse heita.

Mineviku hõlma on nüüd vajunud mitte üksi mõisnike võimuaeg, vaid ka see aeg, mil talupoegade tööst kasvas rikkus vaid külade hallparuneile, linnade ärituusadele ja pankureile. Juba aastaid töötavad eesti talupojad ühiselt, töötavad endale. Ületatud on kolhooside ülesehituse esimesed raskused, külades kasvab jõukus. Pere-mehena oma maal seistes vaatab eesti kolhoositalupoeg praegu kindlalt tulevikku.

Tundes uhkust esivanemate mehise võitluse üle ja rõõmu kauni tänase päeva üle — nii meenutame 1958. aastal Mahtra sõda.

*

«Kuuskümmend aastat varem olid teoorjad oma käskijatele vastu hakanud — see oli Mahtra sõda. 1919. aastaks olime teoorjusest palgaorjuseni jõudnud, aga orjus ise oli jäänud ja ühes sellega kõik viletsused, mis temaga kaasas käivad. Mässu tõstes palgatöörjuse vastu, ei olnud saarlased mitte üksi, nii kui seda Mahtra mehed olid.

Terve palgatöörjade maailm on tänapäev tõusnud pühale sõjale palgatöörjuse — kapitalismi vastu! Olgu see Idas või Läänes, Euroopas või Ameerikas — igal pool on töörahva võitlus — võitlus palgatöörjuse vastu ja kommunismi eest.»

(V. Kingissepp, Iseseisvuse ikke all.)

*

«Eesti kirjanduse auväärseim meister, romaani- ja draamakirjanik Eduard Vilde on oma loominguga tuletorniks, mis valgustab teed võitluses saksa fašismi vastu...»

Kogu tema mahukas toodang on hiigelsüüdistusmaterjaliks põliste saksa orjastajate vastu. Iga lehekülge tema romaanis «Mahtra sõda» on üleskutseks kättemaksule, orjapõlve kukutamisele.»

(J. Vares-Barbarus, 1943.)

*

Taas istuks kui koduses soojas,
käiks kõrvaltoas laste jutt...
Mu ümber suurvaimud ja -loojad,
mu põlvil paar raamatut.

Ning «Mahtra» ja «Anija mehed» —
Ants Tertsius, Võllamäe Päärn!
Kõik Vilde loomingulehed
meid veenavad: leplikkus väär!

Las uusaegsed parunid purra
me kirjandust, kunsti ja keelt —
kuid ei eesti kultuuri ei murra
fašistlikud autodafeed.

(P. Rummo sõnavõtust Eesti nõukogude
kirjanike fašismivastasel raadiomiitingul
1. novembril 1942.)

*

Meie jõud on meie minevik, mida
keegi meilt ära võtta ei saa;
esi-isade sangarlik rida,
jüriöö tuled ja Tasuja.

... kollased sügiselehed vahtras,
lojuva päikese kurblik läik, —
sõjad Pühajärvel ja Mahtras,
Anija meeste Tallinnas käik!

(Jaan Kärner.)

ILLUSTRATSIOONIDE NIMEKIRI

Kogude näitamisel, kust illustratiivne materjal pärineb, on kasutatud järgmisi lühendeid:

EM — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Etnograafia Muuseum.

KM — Eesti NSV Teaduste Akadeemia F. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum.

RAKA — Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv.

RKM — Tallinna Riiklik Kunstimuuseum.

AM — Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloomuuseum.

Eestlased Tallinna piiramas 1343. P. Luhteina linoollõige. 1943	6
Signaal jüriöö ülestõusuks 1343. P. Luhteina linoollõige. 1943	7
Kose-Uuemõisa häärber. Foto. EM	8
Mõisnik, pastor ja tsaar talupoja turjal. H. Hiibuse karikatuur. 1958	9
Talu ahervaremed mõisa põllu keskel. U. Külvi joonis. 1958	10
Mahtra. Foto. 1957	11
Vaade Juuru ümbrusele. Foto. 1957	12
Vaade põldudele Juuru kiriku tornist. Foto. 1957	13
Hans Tertsuuse talu õu. Foto. 1933	17
Mahtra mõis 1858. aastal. Ajalooline rekonstruktsioon	18
Mahtra mõisa tiik. Foto. 1957	19
Käskjalgade saatmine Mahtrast naabervaldadesse 1. juunil. E. Parise kaart-skeem. 1958	21
Minek Mahtra sõtta. E. Parise kaart-skeem. 1958	22
Mahtrasse viiv tee. Foto. 1957	23
Sõttaminek. E. Okka etüüd. 1958	24
Sõttaminek. E. Okka etüüd. 1958	25
Mahtra mõisarehe varemed. Foto. 1957	27
Ülestõus Mahtras 2. juunil 1858. Kaart-skeemid	28
Talurahva rahutused kuni 10. juunini. Skeem	34
Talurahva rahutused pärast 10. juunit. Skeem	35
Fotokoopiad Mahtra ülestõusu asjus langetatud sõjakohtu otsusest. RAKA	40
Lehekülgi pastor Bergi jutlusest Mahtra ülestõusust osavõtnute karistamise	
juures, 10. veebruaril 1859. Fotokoopia. RAKA	42
Ajalehes «Maa walla Kuulutaja» 1859. aastal ilmunud teadaanne Mahtra	
sõjast osavõtnute karistusmäärade kohta (nr. 4 lisaleht). Fotokoopia	43
Peeter Olanderi karistusleht. Fotokoopia. RAKA	45
Võitlus Mahtras. O. Soansi linoollõige	49
Tapa mõisa häärber. Raamatust H. Pirangi, Das baltische Herrenhaus,	
III kd., Riga 1928	50
Eesti rehetare. H. E. Hartmanni pliatsietüüd. 1860. Tartu Riiklik Kunsti-	
muuseum	50
Muuga mõisa saal. H. Pirangi raamatust, III kd.	51
Suitsutare sisevaade. Foto Mahtra külje all asuva Atla-Eero kõrtsi sise-	
musest. 1957	51
Riisipere mõisa söögisaal. H. Pirangi raamatust, II kd.	52
Leelõugas suitsutares. Foto Mahtra külje all asuva Atla-Eero kõrtsi sise-	
musest. 1957	52
Teoorjuse rendileping. Fotokoopia. AM	53
Teopäevade laud. EM	54
Teopulgad. EM	54
Külavahetee Põhja-Eestis. EM	55
Kündja. Th. Sprengeli maal. 1893. EM	55

Kartulivõtmine Eestimaal. O. Hoffmanni maal. Raamatust W. Neumann, Baltische Maler und Bildhauer des XIX Jahrhunderts, Riga 1902	56
Vanker põllul. O. Hoffmanni pliiatsietüüd. 1875—1877. RKM	56
Kubjas. A. Hoidre illustratsioon E. Vilde romaanile «Mahtra sõda». 1955	57
Kupjapiitsad ja kiltri kepp. EM	57
Peks mõisatallis. A. Keerendi tušijoonis. 1958	58
Rehepeks mõisas. A. Hoidre illustratsioon E. Vilde romaanile «Mahtra sõda». 1955	58
Rehepeksu koodid ja vardad. EM	59
Teomehe leivamärss, piimalähker ja silgukarp. EM	59
Aganaleib. EM	59
Eestimaa mõisnike maapäev 1854. Kaasaegne karikatuur. Tallinna Linna- muuseumi kogudest	60
1856. aasta Eestimaa talurahvaseadus. Fotokoopia tiitellehest	60
Talupojad uurivad uut seadust. O. Soansi ofort. 1958	61
Auvere talupoegade «allkirjad», mis nad andsid 29. aprillil toimunud sala- koosolekul. RAKA	61
Vastuhakud Lõuna-Harjumaal mai lõpus. E. Parise kaart-skeem. 1958. (Mõisate fotod ENSV Teaduste Akadeemia Etnograafia Muuseumist)	62
Talupoegade peks Habajal. O. Soansi ofort. 1958	64
Kohtukull. EM	64
Hans Tertsiuse eluajast pärinev ait Sepa talus. Foto	65
Vallatalitaja ametiraha	65
Mahtra mõisa härrastemaja varemed. Foto. 1957	66
Mahtra mõisa laudad. Foto. 1957	66
Mahtra mõisa õu. Foto. 1957	67
Mahtra mõisa viinaköögi varemed. Foto. 1957	67
Hans Tertsius koos teiste vallatalitajatega pastor Bergi juures läbirääki- mistel. A. Hoidre illustratsioon E. Vilde romaanile «Mahtra sõda». 1955	68
Juuru kiriku kantsel. Foto. 1957	68
Juuru pastoraat. Foto. 1957	69
Vana turg Tallinnas. H. L. Petersoni gravüür XIX sajandi teisest poolest. RKM	69
Hans Tertsiuse talu õu. Foto. 1957	70
Juuru kiriku esine. Foto. 1957	70
Juuru kirikukõrtsi varemed. Foto. 1957	71
Juuru kiriku väravaesine. Foto. 1957	71
Plats Juuru kiriku ees. Foto. 1957	72
Rahvahulk Juuru kiriku ees. Lavapilt E. Vilde romaani «Mahtra sõda» dramatiseeringust (I. Tammuri lavastus V. Kingissepa nimelises Riiklikus Akadeemilises Draamateatris — Tallinn 1954)	72
Eesti talupoegade portreed. E. Gebhardti maalid. 1868. Raamatust A. Rosen- berg, E. von Gebhardt, Bielefeld u. Leipzig 1899	73
Mahtra sõtta! V. Turpi maal. 1957	74
Atla-Eero kõrts. Foto. 1957	74
Mahtra ülestõusust osa võtnud talupojad Tõnu Lang ja Päärn Elmann. Foto 1898. aastast	75
Peeter Olander kutsub teisi talupoegi üles sõdureile peale suruma. O. Soansi ofort. 1958	75
Õigust nõudmas. E. Okka maal. 1958	76
Mahtra sõda. E. Okka linoollõige. 1958	76
Jüri Tork langeb. O. Soansi ofort. 1958	77
Ülestõusnud talurahvas. A. Venderi ja O. Soansi sõejoonis. 1954	77
Mahtra sõda. E. Okka maal. 1958	78

Heinamaa, mida mööda sõdurid Mahtrast põgenesid. Foto. 1957	78
Atla jõgi. Foto. 1957	79
Sõdurite taganemistee Mahtrast ja selle ääres kask, mille tüvesse Adra Mihkli mälestuseks on lõigatud rist. Foto. 1957	80
Kask ristiga. Foto. 1957	80
Adra Mihkli surm. O. Soansi ofort. 1958	80
Monument Mahtra sõjas langenute mälestuseks. Foto. 1957	81
Atla mõis. Foto. 1957	82
Atla mõisa keldrisse viiv trepp. Foto. 1957	82
Haagikohtu jalarauad. AM	82
Toompea. H. L. Peterseni gravüür XIX sajandi teisest poolest. RKM	83
Mahtra ülestõusust osavõtnud tuuakse Tallinna vanglasse. A. Hoidre illustratsioon E. Vilde romaanile «Mahtra sõda». 1955	83
Pastor Berg peab karistatavaile jutlust. A. Hoidre illustratsioon E. Vilde romaanile «Mahtra sõda». 1955	84
Mahtra ülestõusust osavõtnuid aetakse läbi kadalipu. O. Soansi ofort. 1958	84
Mahtra mõisa väljal 10. veebruaril 1859. aastal, karistatute äraviimine. L. Mikko maal. 1957	85
Mahtralaste Siberi-teenekond. A. Keerendi tušijoonis. 1958	85
Riismannide perekond. Foto	86
Tallinna «Tööliste Maja». Foto	86
August Riismanni poolt Eestisse saadetud postkaart V. I. Lenini portreega	86
Talunaine Anu Nei Atlast. Juuru rahvamaja-muuseum	87
Jaan Tertsius. Foto	87
Mari Treikelder Kodilast. Foto	87
Eduard Vilde. Foto. 1906	88
Eduard Vilde romaani «Mahtra sõda» väljaandeid. Fotomontaaž	88
Mahtra sõjast osavõtnute poolt Omski oblastis rajatud Viru (Vana-Viru) küla. Foto. 1958	91
Hans Tertsiuse ehitatud elumaja Vana-Virus. Foto. 1958	91
Hans Tertsiuse ja ta abikaasa hauad Vana-Virus. Foto. 1958	92
Mahtra sõjast osavõtnu Hans Tilli haud Vana-Virus. Foto. 1958	92
Hans Tertsiuse poeg Konstantin. Foto. 1927	93
Hans Tilli pojapoeg Jaan. Foto. 1958	93

ВОЙНА В МАХТРА. Альбом.

На эстонском языке.

Составили: Ю. Кахк и Э. Трейер.

Обложка и титул Э. Окас и А. Коэметс.

Эстонское Государственное Издательство. Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

Toimetaja H. Seping. Kunstiline toimetaja R. Pangsepp. Tehniline toimetaja H. Veber. Korrektorid M. Amon ja S. Aron.

Ladumisele antud 4. IV 1958. Trükkimisele antud 23. V 1958. Paber 54:84, 1/8. Trükipoognaid 12,5. Formaadile 60:92 kohaldatud trükipoognaid 20,5. Arvutuspoognaid 8,21. Trükiarv 6000. MB-04322. Tellimise nr. 1233. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn. Pikk tänav 40/42. Sügavtrükipoognad trükkinud trükikoda «Oktoober».

Hind rbl. 10.75